

A photograph of the Marbäcks kyrkogård church tower, a white stone structure with a cross on top, set against a cloudy sky. The tower has a small arched window near the top and a circular window below it. The year '1844' is inscribed on the tower's facade. The church is surrounded by green grass and trees.

Vård- och underhållsplan för Marbäcks kyrkogård

Med kulturhistorisk inventering av gravvårdarna
Ulricehamns kyrkliga samfällighet, Ulricehamns kommun

Karin Lundberg
Västarvet kulturmiljö 2018

Vård- och underhållsplan för Marbäcks kyrkogård

Med kulturhistorisk inventering av gravvårdarna
Ulricehamns kyrkliga samfällighet, Ulricehamns kommun

Karin Lundberg
Västarvet kulturmiljö 2018

Författare Karin Lundberg

Grafisk form, layout och teknisk redigering Gabriella Kalmar

Omslagsbild Foto taget av Karin Lundberg. Fotot visar Marbäcks kyrka sedd från väster.

Tryck Bording AB, Borås 2019

Västarvet

Vänerparken 13

462 35 Vänersborg

tel. 0521-26 41 50, fax 0521-27 50 19

www.vastarvet.se

Förord

Denna vård- och underhållsplan för Marbäcks kyrkogård har utförts av Väst-
arvet under år 2017 på uppdrag av Ulricehamns kyrkliga samfällighet.

Rapporten innehåller rekommendationer för bevarande, vård och utveck-
ling av kyrkogårdens anordningar, murar, grindar med mera. Den är tänkt att
användas av församlingen som ett underlag inför underhålls- och förändrings-
arbeten, och av länsstyrelsen och Väst-
arvet vid handläggning av tillståndsären-
den och remisser.

Vi vill tacka för ett trevligt samarbete och önska lycka till i det långsiktiga
förvaltningsuppdraget.

Marbäcks kyrkogård är ett värdefullt arv. Genom att underhålla den väl kan
den bli en välvårdad gåva att överlämna till kommande släkten.

Lödöse, den 30 november 2018

Karin Lundberg

Innehåll

Inledning	7
Innehåll	7
Metod och bedömning	7
Kyrkogården – ett levande kulturarv	8
Kyrkogårdarnas utveckling under tusen år	8
Förhistorisk tid fram till och med 1600-talet	8
1700- och 1800-talen	8
1900- och 2000-talets kyrkogårdar	9
Lagstiftning	11
Generella krav	11
Väsentlig ändring av kyrkogård eller begravningsplats	11
Riksantikvarieämbetets rekommendationer	11
Gravrätt och ändringar av gravvårdar och gravanordningar	12
Kyrkogårdens naturmiljö	12
Skötselråd	13
Bergarter	13
Allmänna åtgärder	13
Mekaniska skador	13
Rengöring	13
Biologisk påväxt	14
Alger	14
Mossor och gräs	14
Lavar	14
Kemiska skador	14
Stearin och sot	15
Järn- och kopparmissfärgning på sten	15
Förebyggande åtgärder	15
Rengöring	15
Graffiti och klotter	15
Förebyggande åtgärder	15
Symboler – ikonografi	16
Gravvårdarnas symboliska utformning	16
Djursymboler	16
Symboler från växtriket	17
Ljuset och elden som symboler	17
Föremål som symboler	17
Himlakroppar	17

Kristna symboler	17
Marbäcks kyrkogård ur ett historiskt perspektiv	19
Marbäcks socken	19
Översiktlig historik över kyrkan	21
Kyrkogårdens historia	23
Marbäcks kyrkogård idag	24
Kyrkogårdens nuvarande karaktär	24
Gravkapell och ekonomibyggnader	24
Gravvårdarna på Marbäcks kyrkogård	24
Vad gravvårdarna berättar om bygden	26
Murar, grindar, gångar och armaturer med mera på Marbäcks kyrkogård	28
Åtgärder, skick och skador	28
Kyrkogårdens historia och prägel i sammanfattning	29
Riktlinjer för bevarande, vård och utveckling	29
Allmänt om urvalet	29
1. Gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden	29
2. Gravvårdar med höga kulturhistoriska värden	29
3. Gravvårdar av högt kulturhistoriskt intresse som är lämpliga att återanvända	29
Kriterier för återanvändning	29
Riktlinjer för vård av murar och grindar	30
Kulturhistoriskt värdefulla objekt samt skadeinventering	31
Gravkarta	32
Förteckning över gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden	34
Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden	40
Förteckning över murar, grindar, gångar, armaturer med mera	56
Relevanta lagtexter	62
Utdrag ur Lag (1988:950) om kulturminnen med mera	62
1 kap. Inledande bestämmelser	62
4 kap. Kyrkliga kulturminnen	62
<i>Kyrkobyggnader och kyrkotomter</i>	62
<i>Kyrkliga inventarier</i>	62
<i>Begravningsplatser</i>	62
<i>Beredskapsförberedelser</i>	63
<i>Ersättning till Svenska kyrkan</i>	63
<i>Ingripande för att åstadkomma rättelse</i>	63
Utdrag ur Förordning (1988:1 188) om kulturminnen med mera	63
<i>Kyrkliga kulturminnen</i>	63
Utdrag ur Begravningslag (1990:1 144)	63
1 kap. Definitioner	63

2 kap. Begravningsplatser	64
<i>Gravkarta, gravbok, gravregister</i>	64
7 kap. Gravrätt	64
<i>Utövande av gravrätt m.m.</i>	64
<i>Upplåtelse av gravrätt</i>	64
<i>Förnyelse av upplåtelse</i>	64
<i>Gravanordningar m.m.</i>	64
<i>Ändringar på gravplatsen</i>	65
<i>Gravrättens upphörande</i>	65
Utdrag ur Begravningsförordning (1990:1147)	65
<i>Gravkarta</i>	65
Utdrag ur Miljöbalk (1998:808)	65
1 kap. Miljöbalkens mål och tillämpningsområde	65
7 kap. Skydd av områden	66
<i>Biotopskyddsområde</i>	66
Förordning (1998:1 252) om områdesskydd enligt miljöbalken med mera	66
Allmänna bestämmelser	66
<i>Biotopskyddsområde</i>	66
Bilaga 1	66
<i>Biotopskyddsområden som avses i 5 §</i>	66
Utdrag ur Plan- och bygglag (1987:10)	66
8 kap. Bygglöv, rivningslov och marklov	66
Käll- och litteraturförteckning	67
Tryckta källor	67
Otryckta källor	67
Arkiv	67
Källor från Internet	67

Inledning

Syftet med denna vård- och underhållsplan är att redovisa vilka kulturhistoriska värden som Marbäcks kyrkogård har samt vilka åtgärder som krävs för att det kulturhistoriska värdet inte ska minska och karaktären inte förvanskas. Såväl sedvanligt underhåll som särskilda punktinsatser ingår i planen.

Vårdplanens fokuserar på begravningsplatsens kulturhistoriskt värdefulla element. Detta innebär att till exempel möbler och serviceanläggningar endast granskats översiktligt. Byggnader, dränering och bevattningssystem ingår inte i planen, inte heller andra elinstallationer än armaturer.

Arbetet har omfattat avstämning och komplettering av den kulturhistoriska inventeringen som togs fram år 2006–2007, särskilt med avseende på tidsplanering och prioriteringsordning för åtgärderna. Här inkluderas såväl gravvårdar som gångar, murar, bänkar, armaturer med mera. Fokus i planen ligger framför allt på element med kulturhistoriska värden.

Västarvet rekommenderar att denna vård- och underhållsplan antas av kyrkorådet i Ulricehamns församling. Vård- och underhållsplanen ska vara grunden vid bedömningar av olika riskscenarier och vid olika åtgärdsalternativ.

Inventering och rapportskrivning har utförts av Karin Lundberg. Kapitlet om kyrkogårdens historia har författats av Carina Carlsson. Lisa Molander har skrivit om lagstiftning, skötselråd för gravvårdar och symboler.

Innehåll

Rapportens första del består av en historisk tillbakablick, därpå följer lagstiftning och skötselråd för gravvårdarna. Sedan kommer ett kort kapitel om Marbäcks socken och en beskrivning av kyrkogården så som den ser ut idag och dess historia. Gravvårdarnas karaktärer beskrivs, därpå följer riktlinjer för gravvårdarnas skötsel samt en förteckning över samtliga utvalda gravvårdar.

Metod och bedömning

Arbetet har omfattat inventering i fält med genomgång av alla gravvårdar, sökning i arkiv och litteratur, samt rapportskrivning.

Inventeringen av gravvårdarna har varit selektiv, vilket innebär att endast de gravvårdar som bedöms ha kulturhistoriska värden har dokumenterats och beskrivits. Med dokumentation åsyftas fotografering samt beskrivning av utseende och inskription, där texter varit läsbara. Samtliga fotografier är tagna av Karin Lundberg, där ingen annan anges.

Kyrkogården – ett levande kulturarv

Kyrkogårdarna utgör levande kulturmiljöer som ständigt förändras. Gravar byts ut under tidens gång och nya gravskick införs, växtligheten förnyas och nya gravkvarter tillkommer. Det är av stor vikt att de förändringarna som företas går varsamt till så att kyrkogårdens och församlingens historia sparas åt eftervärlden. Kyrkogårdarna anses utgöra en helt omistlig del i det svenska kulturarvet. De ingår i det stora kyrkliga kulturarv som Svenska kyrkan ansvarar för.

Alla begravningsplatser som tillkommit före år 1940 skyddas liksom kyrkorna av kulturminneslagens fjärde kapitel. De får inte ändras utan tillstånd av Länsstyrelsen. Mer om de lagar som gäller på begravningsplatsen finner du på sidan 13.

Kyrkogårdarnas utveckling under tusen år

Förhistorisk tid fram till och med 1600-talet
Under brons- och järnåldern förekom såväl jordbegravningar som brandgravar. I samband med Sveriges kristnande avskaffades kremation som begravningsmetod, och det var sedan inte tillåtet förrän en bit in på 1900-talet. Enligt de romersk-katolska föreskrifterna skulle alla begravas i vigd jord på en för ändamålet avsedd yta, kyrkogården.

Man vet inte särskilt mycket om hur kyrkogårdarna såg ut i äldre tider. Förmodligen var de från kristnandet och under flera århundraden framåt oansenliga och mest liknande ängar med enstaka uppstickande gravmonument. För att skydda platsen hade man en mur runt om, till en början timrad i trä med tak av träspån och i senare tid kallmurad i sten. Att gravar kunde överbryggas med små hus av trä så kallade stupor är känt från avbildningar från 1600-talet.

Under tidig medeltid begravdes alla på kyrkogårdarna oavsett social tillhörighet. Med tiden uppstod bruket att gravlägga personer med hög rang inne i kyrkobyggnaderna och i slutet av medeltiden användes kyrkorna som begravningsplats för alla i samhällets översta skikt. Gustav Wasa påpekar i ett förmaningsbrev år 1554 att gravplatserna måste skötas bättre. Vid den här tiden fick ogräs växa fritt, de dödas ben kunde sticka upp ur marken om det ville sig riktigt illa och lösa djur betade bland gravmonumenten. Gravstenar och murar revs och återanvändes på annat sätt. Mycket talar för att brevet inte fick något större genomslag och att värden av kyrkogårdarna i de flesta fallen försumma-

des ända in på 1800-talet. Detta hänger samman med att det länge var själva kyrkorummet som innehöll de mest eftertraktade och påkostade gravplatsen. Gemene mans gravplats ute på kyrkogården ägnades ingen större omtanke.

1700- och 1800-talen

Under 1700-talet hördes allt fler protester mot begravning inne i kyrkorna. Stanken av ruttnande kroppar måste ha varit vedervärdig, och situationen uppfattades som ett sanitärt problem. År 1783 förbjöds bruket att gravlägga de döda inne i kyrkorummen. Eftersom kyrkogårdarna nu togs i bruk igen för alla oavsett socialt ursprung, väcktes så småningom intresset för kyrkogårdarnas utseende till liv. Detta sammanföll med att det så kallade parkidealet började spridas från kontinenten till svenska kyrkogårdar via slott och herrgårdar runt om i landet. Det innebar att trädgårdarna kring herresätena började försees med anlagda gångar och planterade lövträd i rader och alléer. Det var emellertid först under senare hälften av 1800-talet som parkidealet slog igenom helt och fullt på begravningsplatserna runt om i landet.

Parkmodet kom så småningom att förändra kyrkogårdarna fullständigt, från i princip trädlösa ängar med betande djur till väl planerade anläggningar med prydliga gångar, tydliga gravkvarter och lummiga trädrader längs vällagda stenmurar. Än idag präglas merparten av kyrkogårdarna av dessa parkideal, såväl på landsbygden som i staden. Det dröjde dock till slutet av 1800-talet

Trädkransen runt Marbäcks kyrkogård är relativt gles förutom några stora lindar mot norr och sydost

och ibland till och med en bit in på 1900-talet innan det nya modet nådde landsbygden.

På 1700-talet och tidigare placerades gravarna alltid efter ett strikt socialt mönster som var etablerat sedan århundraden. Man använde företrädesvis områdena söder och öster om kyrkan. På landsbygden var kyrkogårdarna indelade på så vis att varje by eller hemman hade sin egen plats. På äldre kyrkogårdar kan man hitta svampformade så kallade gravskillnadsstenar som markerade olika gårdars gravrättsinnehav på kyrkogården. Det mest eftertraktade var att ligga nära kyrkan. De som hade gott ställt kunde sätta upp en huggen sten eller en gravtumba men ofta nöjde man sig med att ett enkelt träkors eller att bara jordkullen utmärkte platsen. Alla kände ju på den tiden till platsen för det egna hemmanets gravar. Längst ut på kyrkogården och långs med muren fick de fattiga och egendomslösa sin sista vila. I norr begravde man brottslingar, och utanför den vigda jorden hamnade »självspillingarna« som tagit sina egna liv.

Indelningen i olika avdelningar för de olika hemmanen slutade att tillämpas successivt under 1700- och 1800-talen. Istället övergick man till att begrava de döda i rad på en ledig plats efterhand. Varv efter varv fylldes på i kronologisk ordning allt eftersom folk dog, och stora gårds- och släktgravar fick flyttas när de stod i vägen.

Vid 1800-talets mitt blev det vanligt att den som hade råd kunde köpa sig en gravplats av församlingen, en familjegrav där make, maka, barn och efterlevande barn med fruar eller män skulle begravas. Detta speglar också samhällets ökande individualisering som skedde i samband med industrialiseringen. Avdelningarna för gårdar och byar luckrades alltså upp och gav istället plats för individuellt utformade gravvårdar. Kyrkogårdarna kom att delas in i ett område med köpta gravar och ett med gravar på rad för dem som inte kunde köpa sin grav. De gravar som inte var köpta kallades för linjegravar, frigravar eller gravar på allmänna linjen eller allmänna varvet. Dessa uttryck var vanliga långt in på 1900-talet. Linjegraven avskaffades i 1964 års gravrättslag.

År 1815 beslutades det att begravingar av hygieniska skäl inte längre fick ske inne i städer och byar och att nya begravningsplatser skulle läggas utanför stads- och bygränserna. Tidigare hade man bara begravt fattiga eller folk som dött i någon epidemi utanför städerna. De stora skillnaderna i sättet att begrava människor beroende på socialt ursprung uppmärksammades också. Det beslutades att alla skulle ha rätt till en egen grav och att ingen längre skulle behöva läggas i en allmän grav på någon fattigkyrkogård. Men för de högre skikten fort-

satte det att vara viktigt att uttrycka sin rang också efter döden under lång tid därefter. Stenindustrin utvecklades i snabb takt under 1800-talets senare del och det gick att skaffa sig större och mer exklusiva gravvårdar av sten än tidigare. De påkostade gravanordningarna fick också de mest synliga placeringarna nära gångstråken eller huvudentrén.

Under 1700-talet utvecklades föreställningen att träd hade en renande effekt på marken och luften. År 1805 kom ett påbud om att begravningsplatserna skulle planteras med lövträd. Denna föreställning försvann successivt under 1800-talet, men träden hade kommit till kyrkogårdarna för att stanna. Det är i första hand de inhemska trädarterna som alm, ask, lönn, lind och ek som planterats och som fortfarande dominerar dagens kyrkogårdar i form av trädader och -kransar.

Under mitten och slutet av 1800-talet blev det också populärt att plantera träd solitärt på kyrkogårdarna, så kallade gravträd eller vårdträd. Till dessa användes ofta olika hängande arter, vilket ibland kallas sorgeträd och -buskar. De var ett uttryck för tidens romantiska anda då man gärna ville läsa in känslor i naturen.

1900- och 2000-talets kyrkogårdar

De kyrkogårdar vi ser idag har fått sin huvudsakliga form under det sena 1800-talet. Den ganska strama strukturen med murar, trädkrans, klippta häckar och raka prydliga gångar härrör från parkidealet, som beskrivits ovan. Till saken hör också att 1700- och 1800-talens stora befolkningstillväxt ledde till att det blev trångt på många kyrkogårdar. Kvartersuppdelningen utvecklades som ett resultat av detta, och det blev också praktiskt att anordna gångar mellan kvarteren. Tidigare hade det i regel endast funnits riktiga gångar från grindarna i muren till kyrkporten. Kvarteren skapades ofta med hjälp av klippta häckar. En särskild variant är den så kallade rygghäcken som sedan 1920-talet planterats för att skapa arkitektoniska avgränsningar mellan gravarna.

Industrialismens massproduktion av gravstenar samt gjutna kors och staket bidrar också stort till karaktären på dagens kyrkogårdar. Utbudet av gravvårdar att välja mellan växte snabbt under 1800-talets sista decennier och det var inte längre lika dyrt att resa en sten. Samtidigt var det vanligt bland de breda folklagen ända till andra världskriget med enkla vårdar som endast markerades av ett träkors eller en så kallad gravkulle beväxt med vintergröna.

Under 1900-talet infördes bestämmelser för gravvårdarnas utseende, vilket resulterade i allt mer enhetliga

Gravstenarna på den nya kyrkogården från 1900-talets senare del - och 2000-talet är låga och på tidstypiskt vis ofta asymmetriska.

gravkvarter utan utrymme för större variation. I slutet av 1900-talet har många kyrkogårdar försetts med ask- och urnlundar i takt med att allt fler människor kreme-
ras efter sin död. Vidare har alla kyrkogårdar påverkats mer eller mindre av kyrkogårdsskötselns rationalisering. Gravramar i sten och infattningshäckar har ofta tagits

bort för att göra gräsklippningen enklare och grusade gångar har ersatts av gräsmattor eller mer lättskötta gångar av asfalt eller stenplattor. Under 1900-talets sista årtionden och 2000-talets första decennium har grav-
stenarna blivit allt mer personligt präglade.

Lagstiftning

Generella krav

När det gäller vissa kategorier av den kyrkliga egendomen ställer staten speciella krav i fråga om förvaltning. I kulturmiljölagens 4 kapitel (se nedan) finns särskilda bestämmelser om skydd för kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Skyddet för dessa sk kyrkliga kulturminnen är oberoende av någon myndighets beslut (KML 4 kap. 1 §). De särskilda skyddsbestämmelserna har sina rötter långt tillbaka i tiden och skall ses mot bakgrund av Svenska kyrkans ställning i det svenska samhället genom århundraden.

De generella skyddsbestämmelserna i 4 kap. KML innebär i korthet att kyrkobyggnader och begravningsplatser byggda eller anlagda före 1940 omfattas av tillståndsplikt, dvs de får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen (KML 4 kap. 3 och 13 §§). Förvaltningen skall präglas av respekt för egendomens och miljöernas särskilda karaktär och antikvariska krav måste beaktas. Tillstånd krävs också för att avyttra, avföra, reparera, ändra eller flytta föremål upptagna i inventarieförteckningen.

Väsentlig ändring av kyrkogård eller begravningsplats

I och med relationsändringen mellan staten och kyrkan, från och med 1 januari år 2000, har pastoraten och kyrkogårdsförvaltningarna själva det stora ansvaret för utformningen av kyrkogårdar, men även ansvar för att förteckningar över inventarier av kulturhistoriskt värde upprättas samt att inventarierna förvaras och vårdas väl. Kyrkogårdsförvaltningen måste vid en väsentlig ändring av begravningsplats, utöver ansökan hos länsstyrelsen, söka bygglov hos den kommunala byggnadsnämnden enligt Plan- och bygglagen för de ärenden som faller utanför den statliga tillsynen enligt KML.

Utöver KML och begravningslagen är det Riksantikvarieämbetet som skall ge närmare föreskrifter för hur vården av de kyrkliga kulturminnena sker (Förordning (1988:1088) om kulturminnen m. m. 22 §). Enligt Riksantikvarieämbetet kan väsentliga förändringar innebära:

- borttagande eller genomgripande ändring av hägnad,
- ändring av material eller färgsättning på anordning inom begravningsplatsen,

- ändring av inredning och konstnärlig utsmyckning i ceremonirum samt konstnärlig utsmyckning utomhus med undantag för sådana betydelselösa ändringar som endast avser att tillgodose vissa praktiska behov,
- ändring av vegetationens arkitektoniska och rumsskapande karaktär,
- större ändringar av gravkvarter och gång- eller vägsystem inom gravplatsen,
- ändrad vägbelysning, anläggande eller ändring av elektrisk belysning,
- åtgärder som i sig själva inte är väsentliga men som har betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas såsom borttagande av gravramar, staket och dylikt kringgravplatser, ändrad trädvegetation samt ändrad markbehandling inom gravområden.

Ovanstående innebär i praktiken att kyrkogårdsförvaltningen skall söka tillstånd inför fällning av träd i trädkransar inom kyrkogården, ändring eller borttagande av murar, gångar etcetera.

Den sista punkten uttrycker det vanligaste problemet, det vill säga de små förändringar som sker kontinuerligt under en längre tid och som så småningom åstadkommer väsentlig förändring. Problemet grundar sig i ett kortsiktigt tänkande och undviks genom ett långsiktigt, planerat förhållningssätt till den dagliga skötseln av kyrkogården.

Riksantikvarieämbetets rekommendationer

Riksantikvarieämbetet (RAÄ) har till uppgift att ge närmare föreskrifter för hur vården av de kyrkliga kulturminnena sker. Dessa rekommendationer är inte klara i skrivande stund, men det finns ett antal publicerade artiklar i ämnet. I Kulturmiljövård nr 6/1989 ägnas hela tidskriften åt kyrkogårdar och i Inger och Jan Berglunds artikel »Kyrkogården idag och imorgon« skriver de att istället för att betrakta den medeltida kyrkogården som historiska minnesmärken skulle man åter kunna använda den som begravningsplats. De vill dock framhålla att vid fortsatt begravning på dessa kyrkogårdar är

det viktigt att ta tillvara och bevara den ursprungliga karaktären och att nya gravar måste anpassas till det »gamla mönstret« (s 12). Även Kulturmiljövård 2/2003 ägnas till stora delar åt kyrkor och kyrkogårdar.

Gravrätt och ändringar av gravvårdar och gravanordningar

Gravvården ägs av den som betalar gravrättsavgiften. När gravrätten upphör har gravrättsinnehavaren rätt till gravvården. Vill gravrättsinnehavaren föra bort vården, får detta dock inte ske utan upplåtarens medgivande eller utan länsstyrelsens tillstånd om den är kulturhistoriskt värdefull. Medgivande skall lämnas förutsatt att det inte finns risk för att man förfar med gravvården på ett ovärdigt sätt (begravningslag 7 kap. 28 §, se nedan). Står vården kvar längre än sex månader efter att gravrätten upphört och att gravrättsinnehavaren meddelats tillfaller den upplåtaren (vanligen pastoratet). Om en gravanordning av kulturhistoriskt värde har tillfallit upplåtaren ska den i första hand lämnas kvar på den ursprungliga gravplatsen. Om gravvården ändå måste föras bort från sin ursprungliga plats ska den ställas upp på lämplig och därtill avsedd plats inom begravningsplatsen (begravningslag 7 kap 37 §). Ansökan om borttagande eller flytt av gravvården sker hos länsstyrelsen.

Gravvårdar som har tillfallit upplåtaren faller under benämningen kyrkliga inventarier. Kyrkliga inventarier av kulturhistoriskt värde skall enligt lag förvaras och vårdas väl (KML 4 kap. 6 §). Varje församling är skyldig att föra en förteckning över dessa inventarier. Gravvårdar av kulturhistoriskt värde som har tillfallit församlingen skall tas upp i inventarieförteckningen. I förteckningen ska det även stå var föremålet förvaras om det rör sig om en plats utanför kyrkan. Utöver att församlingen själva kan anse att gravvårdar är av kulturhistoriskt intresse och föra upp dem på inventarielistan, har länsstyrelsen rätt att besluta om att föremål tas upp i förteckningen (KML 4 kap. 10 §). När det rör gravvårdar med kulturhistoriskt värde krävs det tillstånd från länsstyrelsen i följande fall:

- För att avyttra en gravvård

- För att föra av den från förteckningen
- För att reparera eller ändra en gravvård. För mera obetydliga reparationer krävs inget tillstånd. De skall dock utföras så att vårdens kulturhistoriska värde inte minskar.
- Flytta gravvården från den plats där den sedan gammalt hör hemma (KML 4 kap. 9 §).
- Om det finns allvarlig fara för att en värdefull gravvård skadas har länsstyrelsen rätt att vidta åtgärder för att skydda eller vårda den. Detta ska i så fall ske i samråd med stiftet eller privata ägare. Man kan ta upp gravvårdar av kulturhistoriskt intresse, som fortfarande är i privat ägo, i inventarieförteckningen. I så fall krävs inte länsstyrelsens tillåtelse för ovanstående punkter.

Kyrkogårdens naturmiljö

Begravningsplatserna är i dag välskötta parkanläggningar av högt kulturhistoriskt värde, där kulturhänsynen i allra högsta grad är gällande (KML 4 kap 11 och 13 §§). En felaktigt utförd vårdinsats eller beskärning kan döda eller allvarligt skada en växt och därmed förändra hela karaktären på begravningsplatsen. Därför är det viktigt att erfarna personer anlitas för besiktningar och ändringar.

Miljöbalken (1998:808) ger möjligheten att särskilt skyddsvärda mindre markområden, såsom kyrkogårdar med trädkrans och till exempel stengärdesgårdar, kan förklaras som biotopskyddsområden (MB 7 kap. 11 §). I förarbetet till miljöbalken listas områden som avses som biotopskyddsområden, till exempel alléer, av lövträd i enkel eller dubbel rad som består av minst fem vuxna träd längs en väg eller i ett öppet landskap, eller stenmurar i jordbruksmark, som har eller har haft hägnadsfunktion för jordbruk eller annan funktion (1998:1252, se nedan).

Skötselråd

Kulturminneslagen säger att såväl kyrkogården som helhet och enskilda gravvårdar skall vårdas och underhållas så att det kulturhistoriska värdet inte minskas eller förvanskas. Ett kontinuerligt underhåll förebygger större komplikationer och är en ekonomisk vinning på sikt.

Syftet med alla åtgärder på en gravvård är givetvis att förlänga gravvårdens livslängd. Därför är det viktigt att vården anpassas till gravvårdens karaktär. Väsentligt för all skötsel är de förebyggande åtgärderna som minskar risken för skador orsakade av påväxt av växter och mikroorganismer eller genom sura nedfall. Den synliga skadan är oftast ett resultat av flera samverkande nedbrytningsfaktorer och visar sig i form av sprickor, avflagningar, bompartier (luftfickor), deformationer, sandning/pulverisering eller stenbortfall.

Viktigt för förståelsen av begravningsplatsen är att en äldre gravvård skall behandlas så att vårdens ålder tydligt framgår. Det är med andra ord viktigt att de spår som tiden lämnat efter sig bevaras. Vid rengöring och reparation av vårdar äldre än hundra år eller som har högt kulturhistoriskt värde är det lämpligt att en konservator anlitas, såväl för rådgivning och för reparationsåtgärderna som för upprättande av vårdplan för de kulturhistoriskt värdefulla vårdarna.

Bergarter

Det är stor skillnad på olika stensorters motståndskraft mot vittring och skador. De mjukare sedimentära bergarterna som sandsten, kalksten och marmor vittrar lättare än den hårda graniten på grund av de mjukare bergarternas lager med olika hårdhet och porositet. Varje vård skall behandlas och rengöras utifrån den specifika bergartens egenskaper.

Gravstenar från 1800-talets mitt och tidigare är med få undantag huggna i mjuka bergarter som kalksten och sandsten. Den hårdare graniten blev vanlig först under andra halvan av 1800-talet då det blev möjligt att industriellt bryta den. Förutom granit, gnejs och diabas förekommer även marmor, skiffer och täljsten i gravvårdarna. I sällsynta fall förekommer också gravanordningar som gjutits i betong.

Allmänna åtgärder

Mycket av det viktiga arbetet med gravvårdarna ligger i den allmänna tillsynen. Sten är ett sprött material och

därmed mycket känsligt för mekanisk påverkan i form av slag och stötar. Enkla åtgärder som betyder mycket

för gravvårdarnas bevarande är att dels vara försiktig när större fordon skall manövreras så att vårdarna inte tar skada, och att markera gångvägar tydligt så att besökare inte i onödan kliver på hållar. Att dagligen vara vaksam på vårdarnas tillstånd genom att ta bort regnvatten och snö från hållar och tumbor, sopa bort löv och nedfallande grenar, och kontrollera så att inte ojämnheter och sättningar bildas under liggande hållar, betyder på längre sikt att gravvårdarna får finnas kvar som de unika objekt de är. Om något inträffar som behöver åtgärdas skall åtgärderna ske omgående, dels för att minnet av att det skett ofta bleknar snabbt och att exempelvis avslagna bitar skall fästas tillbaka på exakt rätt plats. Graffiti är lättare att få bort när skadan är färsk.

Mekaniska skador

Förankringsjärn som rostat är en vanlig orsak till skadade gravanordningar. Ett viktigt arbete är att byta ut eller rostskyddsbehandla de korroderande förankringsjärnen. När järnkramlorna rostar expanderar järnet och stenen den är infogad i sprängs sönder. Att byta dessa förankringsjärn mot rostfritt stål betyder mycket för framför allt tumbornas och hållarnas fortlevnad på kyrkogårdarna, men är också viktigt ur säkerhetssynpunkt. Vid byte är det viktigt att ta hänsyn till hur järnen är fästade och hur de är utformade. Detta bör dokumenteras både ur teknikhistorisk synvinkel men även då järnen i framtiden kan hjälpa till att datera tumborna tidsmässigt eller härleda dem till olika gravfirmor etcetera.

Sättningar på tumbor och liggande hållar kan orsaka sprickbildning och materialbortfall. Vid en stabilisering och upprättning av konstruktionen bör en konservator kontaktas om huruvida en fuktspärr skall placeras under sidohållarna. Att kapillärt avskilja stenen från markfukten kan i förlängningen vara klokt. Metoder för arbetet bör diskuteras med antikvarisk kontrollant och konservatorer.

Rengöring

Behöver gravvårdens rengöras och i så fall varför? Hur ren bör den bli? Att rengöra en vård för att den skall bli vackrare har inte första prioritet om objektet klassas som kulturhistoriskt värdefull. Rengöringen bör

istället ske för att kunna skapa sig en förståelse för objektet, att kunna tolka en inskription eller en skulptural relief, och för att förlänga livslängden på gravvården.

Vid hårdare smutsning och behov av större ingrepp bör en konservator kontaktas för rådgivning och eventuellt utförande. Enklare rengöring sker med mycket vatten, mjuka borstar och inget eller minimalt med rengöringsmedel. Vid all våt rengöring gäller att man ska använda rikligt med vatten och skölja ofta. Grus och små partiklar kan annars repa stenytan. Detta är extra viktigt vid rengöring av polerade ytor som repas lätt.

Metoden för rengöringen skall anpassas efter vad som skapat smutsen. En så begränsad användning av kemiska medel (rengöringsmedel, biocider etcetera) på vårdarna som möjligt är att rekommendera, på grund av att olika bergarter tar åt sig medlet olika och att vissa bergarter kan reagera med lösningen och i värsta fall lösas upp och ytan förstöras. Nedan följer en kort redovisning av vad man kan göra för att ta bort olika smutsningar samt vilka förebyggande åtgärder de kan kräva.

Biologisk påväxt

Biologisk påväxt upplevs av många som misspydande och kan göra inskriptioner svårlästa. Vissa lavar är också aggressiva mot stenen genom att de löser upp yt-skiktet och får mineralkornen att lossna. Lavar och alger håller också fukt, vilket kan bidra till frostsprängning.

Alger

Alger trivs bäst i fuktiga skuggrika miljöer och förekommer på begravningsplatser oftast på stenytor som vetter mot norr eller under skuggande träd. Algerna är oftast gröna och upplevs som fuktiga vid beröring. En sten som rengjorts från alger återkoloniserar snabbt om den inte hålls torr.

Mossor och gräs

Stenar som inte rengjorts på länge eller på liggande stenar där jod kan samlas i fördjupningar är goda grogrunder för mossor och gräs. Det är ofta enkelt att avlägsna mossor och gräs och återväxten sker inte speciellt snabbt om jord och fuktlickor hålls rena.

Lavar

På stenarnas ytor kan lavarna se ut som tunna skorpor. Under ytan fäster lavarna sig med rötter (hyfer) som

Kraftigt lavangripen sten gravnummer 1/64. Lavar som dessa är svåra att få bort på djupet utan att stenen skadas.

tränger in i stenen. Vid rengöring är det ofta endast skorpan som kan avlägsnas. De kvarvarande rötterna ger därför ofta upphov till nyttillväxt inom ett par års tid.

På skadade delar eller på mjuka stensorter ska endast varmt vatten och mjuka stensorter användas. För att öka vätningen av stenen kan några droppar diskmedel tillsättas tvättvattnet. Riktigt hårda lavar kan mjukas upp genom att stenen under någon vecka står insvept i våta tygsäckar och plast. Några droppar ammoniak i vattnet bidrar också till att mjuka upp lavarna. Därefter kan stenen rengöras med mjuk borste och riklig vattensköljning.

Mer avancerade rengöringsmetoder bör utföras av erfarna hantverkare eller stenarbetare. Vårdar med mycket höga kulturhistoriska värden bör rengöras av konservator.

Kemiska skador

Svavelhaltiga luftföroreningar kan omvandla ytan på kalkhaltiga stenar till kemiskt gips. Denna så kal-

lade gipskrusta är ofta svart och bubblig och återfinns på ytor i regnskugga (exempelvis att statyer får svarta ögonhål och svarta »slöjor« under utskjutande delar). Gipskrusta är komplicerat att avlägsna och bör överlämnas till konservator.

Rengöringspreparat i handeln innehåller ofta medel som kan verka frätande eller skadligt på annat sätt på stenar varför dessa medel avråds helt från att användas. Exempelvis är den ofta använda rengöringssubstansen kaliumhydroxid, eller lut, starkt basiskt och frätande samt saltbildande. Medel med denna substans i kan föra in salter i porösa stenar eller i hårdare stenars sprickor som när de torkar utvidgas och som kan orsaka saltsprängning av stenen.

Stearin och sot

Marschaller och ljus kan ge olika typer av skador. De kan ge sotränder och stearinstänk och heta marschaller som ställs på stenen kan vintertid orsaka söndersprängning av stenen. Marschaller och ljus skall alltid placeras i stadiga ljushållare eller lyktor och placeras så att de inte kan välta. Stearinstänk är svåra att avlägsna helt. Allt synligt stearin skrapas bort med plast- eller träverktyg. På porösa stenar kan stearin som trängt in i stenen till viss del lösas upp med kemiskt ren bensin och sedan sugas upp med läskapper. Stearinet kan även värmas till flytande form med varmluftspistol och sugas upp med läskapper. Sotränder avlägsnas torrt med suddigummiliknande produkter i samråd med konservator.

Järn- och kopparmissfärgning på sten

Metaller oxideras av vatten och luftens syre och reagerar sedan med stenen. Det ger gröna eller rostbruna missfärgningar som framträder tydligast på ljusa kalkhaltiga stenar men även på hårdare bergarter.

Förebyggande åtgärder

För att undvika missfärgningar skall man i möjligaste mån skydda metallen från oxidation. Skyddet sker genom kontinuerligt underhåll med ommålning av järndetaljer eller genom att byta ut rostande järndubb och förankringsjärn till sådana i rostfritt stål. Kopparmissfärgningar är svåra att förebygga eftersom metallen inte behandlas och man får i de flesta fall acceptera missfärgningen

Rengöring

Rengöring av järn- och kopparmissfärgningar bör utföras först efter samråd med konservator. I vissa fall måste rengöringen utföras av konservator, särskilt när vårdens kulturhistoriska värde är högt.

Graffiti och klotter

Klotter eller graffiti är ofta gjort med sprayfärg eller tusch innehållande mycket finkornigt pigment som tränger in i stenens porer. Har kyrkogården utsatts för klotter ska man kontakta en klottersanerare snarast, då materialet är enklare att avlägsna ju färskare det är. Vid saneringen kan försvagade, imålade eller förgyllda partier påverkas varför en konservator bör kontaktas för rådgivning. Har någon av de kulturhistoriskt intressanta vårdarna på kyrkogården utsatts bör en konservator kontaktas före saneringen för rådgivning.

Förebyggande åtgärder

Vid misstanke att vårdar kan utsättas för klotter eller om det redan har hänt bör utsatta stenar eller murar klotterskyddas. Klotterskydd utförs av saneringsfirmor. Lämpligaste klotterskyddet för sten är att en hinna av vax eller annat material påförs stenen och som vid sanering avlägsnas tillsammans med klotret. Polerade stenar av granit eller annan hård bergart kan ge ett märkbart förändrat utseende varför dessa stenar kan saneras med lösningsbaserade klotterborttagningsmedel.

Symboler - ikonografi

Symboler i vår omgivning kommer till inom ramen för en gemensam verklighetsuppfattning och de har förekommit på gravstenar sedan lång tid tillbaka. Under andra halvan av 1800-talet användes på gravvårdarna ett flertal kristna symboler men i och med industrialismens inträde började även icke kristna symboler användas, såsom lagerkransar, franska liljor och stjärnor. Den icke religiösa symboliken anknyter ofta till yrkesutövning. Efterkrigstiden och särskilt 1950-talet medförde en återkomst för den sakrala formen på gravvårdarnas symboler.

Under 1970- till 90-talen har en slags privatreligiös symbolik vuxit fram med naturen som främsta inspirationskälla. Tallar i soluppgång över vatten, fåglar och betande rådjur förekommer i dessa meditativa motiv där den moderna människans dröm om naturen träder fram tydligt.

Nedan redovisas ett urval av de symboler som ofta förekommer på västgötska kyrkogårdar. För vidare fördjupning i ämnet rekommenderas följande verk:

- Cooper, J. C., 1995, *Symboler: en uppslagsbok*, övers: Margareta Eklöf och Ingvar Lindblom, Forum, Stockholm.
- Dahlby, E., 1963, *De heliga tecknens hemlighet. Symboler och attribut*, Verbum kyrkliga centralförlaget, Stockholm.
- Kilström, Bengt, I., 1983, *Bild och symbol i Guds hus*, Proprius, Stockholm.

Gravvårdarnas symboliska utformning

- Avbrutna kolonner eller stenar i allmänhet: det avbrutna livet, livets kortvarighet och snabbt skövlade skönhet.
- Pelare: Sanningens stödjepelare och grundfäste. Avbruten pelare är en icke-kristen dödsymbol som pekar på det avbrutna livet.
- Gravvårdar formade som ekar: Styrka och uthållighet.
- Ringkors: ett latinskt kors med en cirkelbåge mellan korsarmarna som till skillnad från hjulkorset går utanför cirkelbågen. Ringkorset restes ofta på en plats där ett våldsdåd ägt rum

eller framför en gård för att skydda den mot olyckor.

Vilket väderstreck graven är placerad mot har stor betydelse:

- Öster: Frälsningens väderstreck. De döda lades med ögonen riktade åt öster, mot paradiset.
- Söder: Ljusorten, varifrån herren kommer.
- Norr: mörkets ort där demonerna härskar.
- Väster: Nattens ankomst, världens afton. Demonernas, dödens och den yttersta domens väderstreck.

Djursymboler

- Duva: Den heliga andes viktigaste symbol. Återges ofta med korsgloria och omgiven av strålar. En duva på gravstenen symboliserar den kristna själen, som gått till den eviga vilan.

Duvan symboliserar den kristna själen.

- Bi: Hopp, oskuld, odödlighet och uppståndelse men även fliten och jungfrulighetens symbol. Symboliserar även medlemmarna i kyrkan som samlar in livets söta frukter.
- Fisk: symbol för människan. Kristus är fisken och lärjungarna hans små fiskar, därför dopvattnet.
- Fjäril: dess tre stadier symboliserar treenigheten.

- Fågel: fågel flygande ur sin bur symboliserar själen som flyr sitt jordiska fängelse.
- Orm: vishetssymbol.
- Svala: Mariafågeln men även en symbol för Kristus.

Symboler från växtriket

- Blommor på graven: En evig vår, det kristna hoppet.
- Järnek: Symbol för Jesu lidande och korsfästelse.
- Pinjekotten: fruktbarhetssymbol.
- Ros: Kristus och hans dygder.
- Trädet: symbol för uppståndelsen och evigt liv. Ett avbrutet träd symboliserar det avbrutna livet.
- Vinrankan: uppståndelsesymbol.

Ljuset och elden som symboler

- Evighetslampan/oljelampan: andens ljus. Vi lever i Kristi frälsnings ljus. Lampan är också en viktig judisk symbol för döden och tänds som minne av den döda.
- Facklan: Neråtvänd symboliserar den livets utslocknande, odödligheten. Ingen kristen symbol.
- Ljus: dödsljuset symboliserar att den döde är redo att möta Kristus.

Föremål som symboler

- Hästskon: anses bringa lycka och symboliserar himlavalvet med öppningen nedåt. Är öppningen uppåt symboliserar den helvetet.
- Kalken: symboliserar Jesu grav. En kalk på en prästs gravsten symboliserar hans eller hennes ämbete.

- Kronska: Livets krona, tillsammans med palmbladet (segrers palm) symboliserar ett evigt liv.
- Skeppet: Symbol för Kristi kyrka: Kristus styr skeppet, de troende är besättningsmännen. Masten är korset, seglet är tron, drivkraften är anden, Guds ord kompassen, hoppet ankaren, bönen ankarkättingen och Guds trofasthet ankargrunden.
- Timglaset: tidens flykt, det snabbt flyende livet. Vanlig symbol sedan 1700-talet.
- Uppslagen bok placerad på en stubbe: enhet mellan natur och kultur.
- Urna: sorg och saknad. Med flammor symboliserar den det nya livet som följer efter döden. Är den draperad syftas på begravning och död.
- Vågskålen: symbol för domen.

Himlakroppar

- Stjärna: exempelvis morgonstjärnan: En åttauddig stjärna är kristusstjärnan, sinnebild för fullkomlighet och oändlighet. Stjärnan med strålar under symboliserar Betlehemsstjärnan. Den sexuddiga stjärnan, hexagrammet eller Davidsstjärnan, symboliserar judendomen.

Kristna symboler

- Hjulkorset: Segerkorset.
- I. N. R. I.: inskriptionen på Jesu kors: J(esus) N(azareus) R(ex) J(udaeorum): Jesus från Nasaret, judarnas konung.
- Korset: uppståndelsesymbol. De tre korsen på Golgata: död.
- Kristusmonogram: IHC/IHS: Monogrammet lanserades under 1400-talet och tolkades då som:
 - I(esus) H(ominum) S(alvator): Jesus människornas frälsare, eller I(n) H(oc)

s(igno vinces): i detta tecken skall du segra, eller

- I(n) H(oc) s(alvus): i detta finnes frälsning.
- I(esus) H(omo) s(anctus): Jesus den heliga människan.
- I(esum) H(abemus) s(ocium): vi hava Jesus som följeslagare (Jesuitisk tolkning)
- IC: J(esu)s
- IR: Jesus Redemptor, Jesus Frälsaren.
- IS: Jesus Salvator, Jesus Frälsaren.
- Pentagram: Med spetsen uppåt betyder det att man anropar himlen, pekar spetsen neråt betyder det att man åkallar den undre världen. Pentagrammet förekommer ofta som av-

värjningssymbol på husgeråd, dörrar, väggar, hus och så vidare. De onda demonerna skulle fångas eller oskadliggöras med hjälp av pentagrammet.

- Ring: världsalltet och oändligheten och fulländningen.
- Treenigheten: antalet tre står för treenigheten, till exempel heter tre cirkelbågar som skär varandra trinitas: trefaldigheten. Trepasset (också kallat trifolium) används ofta som dekoration men ger i vissa fall även stenen dess form, är ett stiliserat treklöverblad som symboliserar treenigheten och dess hemligheter.
- Ängel med barn i famnen: skyddsängel, dödsängel – ofta på barngravar i form av alabasterrelief efter den danske skulptören Bertel Thorvaldsen och som fogades in i granit- eller marmorstenar.

Marbäcks kyrkogård ur ett historiskt perspektiv

Flygbild från 1942. Vänersborgs museum.

Marbäcks socken

Marbäck ligger öster om Åsunden i centrala delen av Ulricehamns kommun. Landskapet är mycket varierande med stora höjdskillnader. I norr och söder stupar bergen brant ner mot Åsunden. I mellersta delen av socknen, breder sig en slätt ut sig vid Marbäcks samhälle. Bebyggelsen och den odlade bygden är framförallt koncentrerad kring den gamla vägen mellan Ulricehamn och Gällstad samt utmed vägen mot nordost mot Björkesbacka. Övriga delar av socknen är till stora delar skogsklädda.

Den tidigaste bosättningen i området har troligen skett vid Åsundens stränder. De flesta kända fornlämnningarna återfinns vid Skottek och kring Marbäcks samhälle. Den numera rikskände stenåldersmannen Bredgårdsmannen som levde 7 700 f.Kr. hittades i en mosse intill gården Bredgården i Marbäcks socken.

Sockennamnet kommer ursprungligen från Marbäcksån som rinner genom byn. Första ledet är ordet »mark« i dess gamla betydelse »skog«. Socken har sedan förhistorisk tid genomkorsats av kommunikationsleden mellan det inre av Västergötland och Hal-

land. Rester av halfvägar finns bland annat vid Korpebo i södra delen av socknen och vid Sjö-Gunnarsbo.

Som ett minne från socknens roll som genomfartsled finns också byggnadsminnet Bäckagården, en gästgivergård från 1600-talet. Bäckagården blev skyddad som byggnadsminne redan 1968.

Största gårdarna i socknen är förutom Bäckagården; Källebacka, Bredgården och Näsboholm. Källebacka är uppförd omkring 1675 då överstelöjtnanten Anders Biörnsköld lät »bygga till säterie« på Källebacka. På

Bäckagården blev byggnadsminne 1968. Foto: Ola Eriksson

Näsboholms huvudbyggnad brann tyvärr ner 1992. Foto Ola Ericsson, Vänersborgs museum.

Källebacka 2016.

1750-talet påbyggdes en andra våning med högre takhöjd och högre fönster.

På 1750-talet utökades mangården med två flyglar, varav den östra är bevarad. Byggnaden har likartat tak som huvudbyggnaden samt rödfärgad locklistpanel och mångspröjsade fönster. Källebacka blev byggnadsminne 1978. På kyrkogården ligger Margareta Björklund begravd, hon ägde Källebacka i mitten på 1800-talet.

Det före detta frälsesäteriet Näsboholm ska ha legat under Torpa och därefter ägts av, förutom Björnsköld, även av häradshövdingen Sven Gabriel Lindeqvist, som ligger begravd på kyrkogården. Näsboholm köptes 1830 av handlanden Aron Browall som sedan överlät till sonen Bernhard, vilken också fått sin sista vila i Marbäck. Tyvärr brann Näsboholms huvudbyggnad ner 1992.

Runt Marbäcks kyrka växte ett mindre sockencentra fram i mitten på 1800-talet. År 1833 uppfördes en sockenstuga i Marbäck intill kyrkan och den första skolan inrymdes här. Genom en tillbyggnad av sockenstugan 1848 fick Marbäck sitt första skolhus. Där fanns också plats för läraren med familj. I övervåningen fanns sockenstuga, och slöjdsal. En småskola uppfördes 1912 i Karlsberg och 1924 byggdes en ny folkskola, den låg då mitt i byn.

I början av 1900-talet drogs järnvägen Falköping–Landeryd genom socknen och Marbäck fick en station väster om samhället, strax intill Åsunden; Åsundens station. Anledningen till placeringen var att Bredgårdens ägare skänkte mark, så pass mycket att det räckte för att stinsen kunde bedriva ett jordbruk. Åsunden nedklassades från station till håll- och lastplats cirka 1933. Den avbemannades 1958 blev hållplats 1961 och nedlagd 1974.

1890-tals häradskarta med skolhus, kyrka och gården Stommen.
Källa Rikets Allmänna Kartverksarkiv. Lantmäteriverket.

I Marbäck precis som i flera andra socknar i Sjuhäradsbygden utvecklades tidigt så kallade hemindustrier. I socknen tillverkades bland annat i slutet på 1800-talet och början av 1900, ullkardor och bleckkärl. År 1923 fanns i Marbäck sex bleckslagerverkstäder. Dessa verksamheter bedrevs vid sidan om jordbruket och kan i många fall ha varit mer lönsamma. Jordbruket beskrivs i början av 1920-talet som mycket ålderdomligt och lågavkastande.

Mekaniseringen av jordbruket tog fart först efter andra världskriget, ungefär samtidigt som samhället industrialiserades och expanderades. Expansionen hade främst att göra med den textilindustrin som växte fram under 1940–1950-talet. Förläggarna hade lagt grunden till den hemsömnad och hemstickning som sedan fortsatte parallellt med fabriksarbetet. Helmrots var den första textilindustrin i Marbäck. Den startade redan 1930 och var socknens största industri under 1930- och

1940-talen. Flera andra textilfabriker följde efter bland annat Jersey Vävnader AB och fabriken i Stensered.

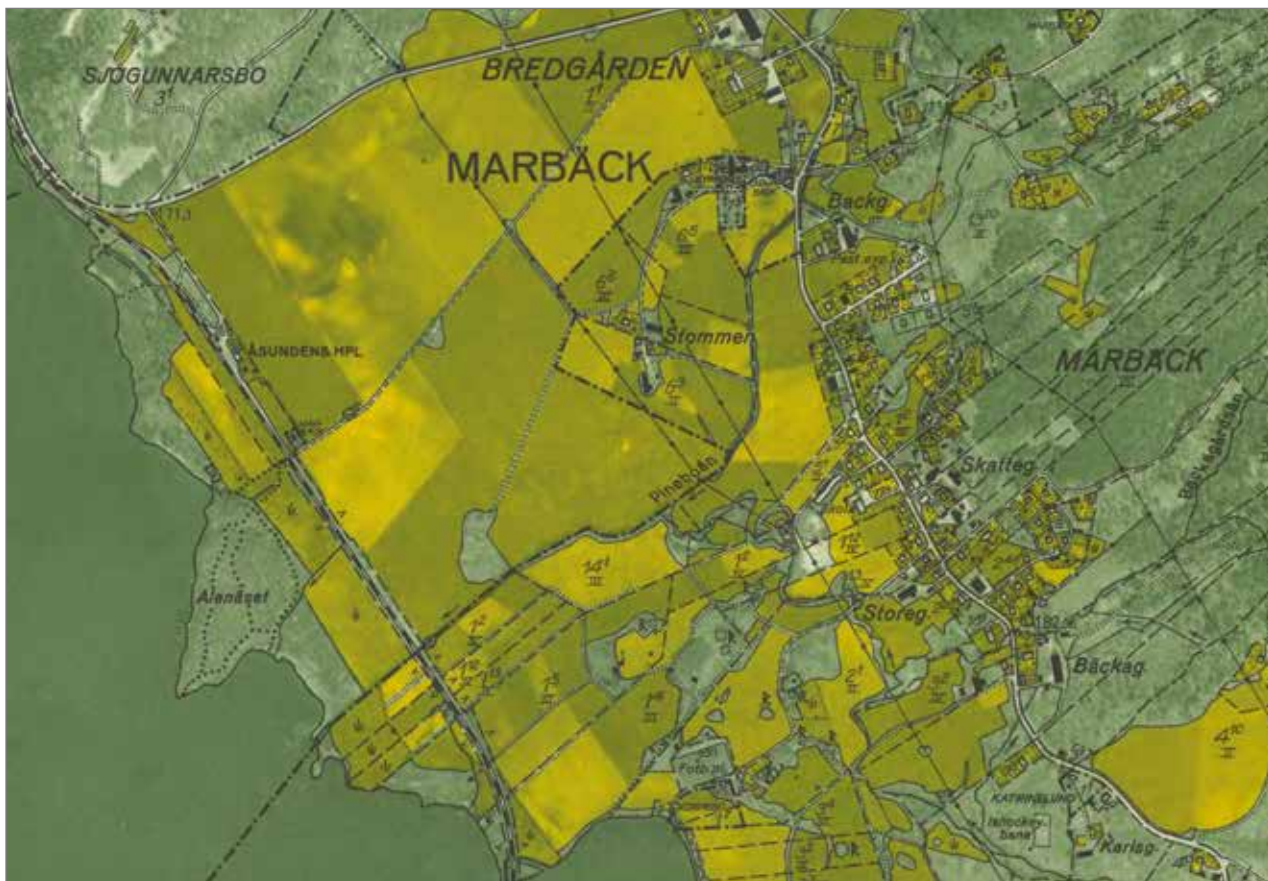
Under 1960- och 1970-talen kom nästa uppgångsperiod då villakvarter byggdes och arbetspendlare till Ulricehamn bosatte sig här.

Idag ingår Marbäck i storkommunen Ulricehamn. Efter kommunreformen 1862 bildades Marbäckas landskommun. Landskommunen uppgick 1952 i Åsundens landskommun som sedan 1974 uppgått i Ulricehamns kommun.

Översiktlig historik över kyrkan

Marbäck kyrka är belägen på en höjd i Marbäckas samhälle. Kyrkogården inhägnas av en kallmurad stenmur och i slutningen i söder finns en nyare kyrkogårdsdel.

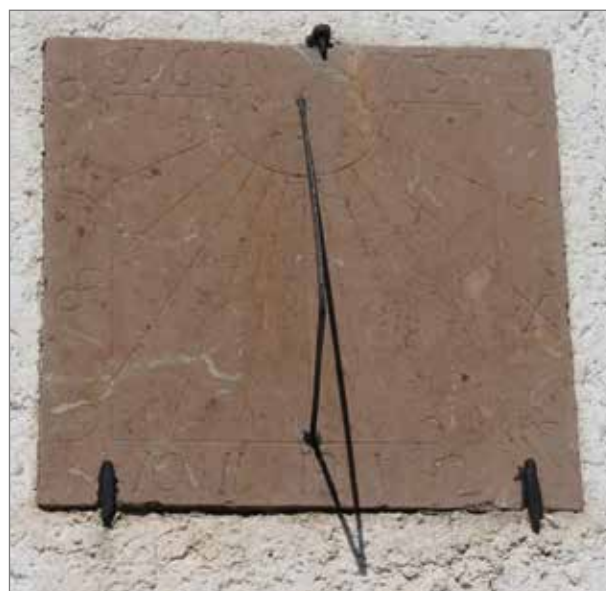
Kyrkan har medeltida anor och uppfördes troligen på 1100-talet. Den nuvarande planformen är resultatet av en kraftig ombyggnad i början av 1820-talet, då

Ekonomiska kartan från 1960 med Åsundens station som då blivit hållplats. Källa Rikets Allmänna Kartverks arkiv. Lantmäteriverket.

absidkyrkans långhus förlängdes samtidigt som koret breddades och fick en tresidig avslutning åt öster. Tornet vidbyggdes i väster 1844. Kyrkan är en av många romanska sockenkyrkor som förlängts åt öster med det för Västsverige så karakteristiska tresidiga koret. Kyrkan representerar också de medeltida kyrkor som på 1800-talet successivt ombyggdes till nyklassicistiska sockenkyrkor och präglas helt av 1800-talets förändringar.

Kyrkorummet karakteriseras av 1800-talets nyklassicism. I predikstolen med sin runda form kan inspiration anas från Mjöbäckssnickaren Johannes Anderssons predikstolar runt om i Sjuhäradsbygden. En renovering på 1920-talet syftade till att förstärka interiörens klassicerande utformning och en ny sluten bänkinredning tillverkades efter ritningar av arkitekten Anders Roland. Altartavlan, som skänktes till kyrkan i samband med renoveringen, målades av konstnären Wilhelm Sjölander, bördig från Marbäck och begravd på kyrkogården. Den medeltida dopfunten och ett triumfkrucifix i trä från 1400-talet minner om kyrkans historiska kontinuitet. På utsidan av av södra kyrkväggen finns ett solur inmurat. På soluret

Solur placerat på södra sidan av kyrkan

är inhugget J L S och året 1737. Troligtvis är soluret skänkt till kyrkan av Jonas Larsson gästgivare och riksdagsman från Bäckgården.

Marbäcks kyrka från söder.

Kyrkogårdens historia

Marbäcks kyrkogård anlades troligen på 1100–1200-talet. Vid 1700-talets början omtalas att här låg en gammal kyrka som var både trång och bristfällig. Sin nuvarande utformning fick kyrkan i början av 1820-talet. Före ombyggnaden då kyrkans långhus förlängdes så fanns en gravkammare utanför kyrkan intill kyrkomuren. Denna tillhörde den nu utdöda ätten Björnsköld som på 1600-talet ägde Källebacka. Gravkammaren blev vid ombyggnaden övermurad. I samband med en omläggning av korgolvet 1930 så dokumenterades gravkoret. Gravkoret visade sig innehålla två vackert formade kistor med mässingsbeslag.

Murarna runt kyrkan var ett ständigt återkommande problem i Marbäck likväl som på andra ställen.

År 1817 beslutade sockenstämman att offer skulle tas upp för att få en hygglig ringmur kring kyrkogården och en prydlig port åt landsvägen. Om detta verkligen utfördes vid den tiden är dock osäkert, eftersom man år 1831 förbjöd allt betande på kyrkogården. Syftet med kyrkogårdsmurarna var ju bland annat att hålla boskapen utanför.

I ett av sockenstämmoprotokollen från året efter så påtalas att »bristfälliga gravvårdar borttages och virket

Steghållare av sten och smide.

försäljs». Detta visar bland annat att det var vanligt med träkors på gravarna.

I början av 1900-talet utvidgades kyrkogården för första gången, 1915 anlades ett område söder om kyrkan.

Norr om kyrkan, lutade mot kyrkogårdsmuren står tre resta stenar med smidesjärn monterade. Dessa ska enligt uppgift ha haft funktionen av steghållare, det vill säga att de användes för att hänga upp de svarta tjärade kyrkstegarna på. Över dessa fanns förr ett lågt tegeltak.

Marbäcks kyrkogård idag

Kyrkogårdens nuvarande karaktär

Kyrkogården närmast kyrkan har en i det närmaste kvadratisk planform med kyrkobyggnaden placerad i dess mitt. De äldsta delarna av kyrkogården ligger närmast kyrkan, och är indelade i fyra kvarter; 10–13. Gravvårdarna är av varierande karaktär. De flesta har en liten stenram men några större gravar har grusfyllning och smidesstaket. Kyrkogården omringas av en kallmurad stenmur som övergår till stödmur åt söder och öster. I stenmuren åt öster, invid grunden står en skulptur. Enligt källor ska skulpturen ha hämtats från ett stenhuggeri i Stockholm, där den ska ha kasserats. Ingen vet vem som tillverkat den eller vem den föreställer. Troligtvis har den kommit dit i samband med byggandet av gravkapellet 1953.

Vid det södra grindpartiet finns en trappa och likaså vid den utvidgade kyrkogårdens norra grindparti med grind från 1915. Denna kyrkogård är inhägnad av en häckplantering, utom åt norr där kvarteret avdelas med granitstolpar sammanlänkade med järnkedjor. I nord-sydlig riktning löper en plattgång kantad av en allé och i slutet av allén finns en askgravlund. En trädrad med

Skulptur av en okänd konstnär.

Den äldsta delen av kyrkogården gravkvarter.

kastanjer avgränsar begravningsplatsen åt söder. I det sydvästra hörnet av kyrkogården finns en rödmålad ekonomibyggnad.

På fotot från 1935 har den nya kyrkogården få gravvårdarna samt att trädallén i mitten av kyrkogården inte planterats ännu. Trappen ner mot söder finns ännu inte samt att det fanns en häck mellan nya och gamla kyrkogården som togs bort senare.

På flygbilden från 1954 ser man att så gott som alla gravvårdar på nya kyrkogården var grusgravar med stenram. Trädkransen runt gamla kyrkogården är dock betydligt mer vidlyftig än den är idag. Av 1900-talets högvuxna trädkrans finns endast några få lönnar kvar i den västra och norra delen av kyrkogården.

Gravkapell och ekonomibyggnader

Ett gravkapell från 1953 är beläget öster om kyrkan. Det uppfördes av muraremästare Ivar Carlberg efter ritningar av Sten Lindhagen. Nedre delen av väggarna är kallmurade med stenhällar i gnejs, från Finnekumla, och har slammade fogar. Återstoden upp till taket består av tegel som är murat i munkförband som sedan slammats. Ovanpå taket sitter ett kors.

Nordväst om kyrkan står en rödmålad ekonomibyggnad med rektangulär planform brädfodrad med lockpanel. Svartmålad plankdörr åt öster och niorutigt fönster åt norr. Sadeltaket täcks av enkupigt lertegel. Inhägnad i form av kallmur med smidesgrindar i den östra muren och i den södra med årtal 1869. Byggnaden innehåller idag toalett och förråd.

Längst åt sydväst på den nya kyrkogården finns också en liten rödmålad ekonomibyggnad. Den är uppförd troligtvis på 1960-talet.

Gravvårdarna på Marbäcks kyrkogård

Marbäcks kyrkogård har förhållandevis få gravvårdar från 1800-talet. De äldsta är placerade sydost om kyrkan, i kvarteret nummer 13. Här finns bland annat två stora gravvårdar med gjutjärnsstaket, två grusgravar, ett gjutjärnskors. Gravvårdarna är från slutet av 1800-talet och fram till år 2000. Här finns en sammanhållen miljö av kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar.

I kvarteret 10, öster om koret, är gravvårdarna glest placerade, här finns några få höga gravvårdar från 1910-talet, en grusgrav samt en grav omgärdad av ett

Marbäcks kyrka och kyrkogård 1935 (något beskuren) respektive 1954. Vänersborgs museum.

Gravkapellet från 1953.

Nya kyrkogården från söder

kedjestaket. Norr om kyrkan finns det endast två gravvårdar, ett gjutjärnskors från 1898 samt en från 1909.

Kvarteren 11 och 12 söder och sydväst om kyrkan karakteriseras av låga fyrkantiga så kallade portföljgravar, de flesta från 1950–2000-tal. I kvarteret 12 framför kyrkan finns dock några höga obeliskliknande gravvårdar.

Den nya kyrkogården som invigdes 1915, är indelad i åtta kvarter, 1–8. De flesta gravvårdarna utgörs av låga fyrkantiga så kallade portföljgravar från 1940–1950-talet och fram till idag. Enstaka grusgravar finns bland annat i kvarteret 8 och 3. En sammanhållande miljö är i kvarteret nummer 3 där flera tidstypiska gravvårdar från 1930- och 1940-talet är samlade. Ett område med liggande barngravar finns i kvarteret 4.

Längst i söder, i kvarteren; nummer 4, 5 och 7 är gravvårdarna få och glest placerade, vissa kvarter är dock avsedda för urnbegravningar. En askgravlund invigdes här 2013.

Vad gravvårdarna berättar om bygden

Gravvårdarna på Marbäcks kyrkogård berättar sammantaget en rik historia om trakten, dess invånare och näringar under de senaste århundradena. Via gravvårdarnas inskriptioner skildras såväl samhällets utveckling och struktur som olika stilinfluenser genom tiderna. Samtidigt är bilden av samhället väldigt skev eftersom den i stora delar endast visar på historien för dem vars efterlevande hade råd att resa en gravvård. Det var först mot 1900-talets mitt som i stort sett alla hade råd att skaffa en gravsten, före dess markerades gemene mans grav i regel endast med en gravkulle eller sandad yta, ibland planterad med någon perenn som till exempel vintergröna.

I inskriptionerna kan vi även läsa om socknens olika hemman och vilka som genom tiderna levtt där. Några namn på hemman och byar som förekommit på Marbäcks kyrkogård är; *Gunnarsbo*, *Stensered*, *Hyared* och *Björkered*, gårdar och byar vars namn berättar om natur- och kulturlandskapet i socknen.

Merparten av 1800-talets och det tidiga 1900-talets befolkning har inte lämnat något bestående alls efter sig i form av inskriptioner på stenar och kors. Detta gäller särskilt kvinnor, barn och mindre bemedlade ur de lägsta sociala klasserna såsom torpare och backstugusittare. Många kvinnor fick under 1900-talets första hälft sin sista vila under gravstenar med helt korta inskriptioner och har därmed inte lämnat några spår alls efter sig på kyrkogården ovan mark. På Marbäcks kyrkogård finns det endast en kvinnlig titel; det är *pigan* Anna Catharina Arvidsdotter som efter 66 års trogen tjänst på Källebacka fick en gravvård rest över sig av sin husmoder. På flera av gravvårdarna står dock makarnas båda namn med.

Antalet äldre gravvårdar från 1800-talet är förhållandevis litet på Marbäcks kyrkogård. De är också relativt få gravvårdar som har titel. En titel som förekommer på alla kyrkogårdar är *Hemmansägare*. Eftersom ägande av jord, i motsats till arrenderande, ansågs mycket prestigefyllt, var detta något man gärna lyfte fram. Marbäck har varit, och är i viss utsträckning fortfarande, en trakt med tydligt agrar prägel men endast åtta stycken titlar av trettioen har titeln hemmansägare. Övriga titlar har huvudsakligen koppling till kyrkan: *kyrkvärden* eller *kyrkoherden*. Rätts- och militärväsendet företräds på kyrkogården av titlar som *fanjunkaren* och utbildningsväsendet i sin tur genom *folkskolläraren*. Intressant är att fyra av gravvårdarna är syskongravar.

Titeln hemmansägare är den vanligaste titeln på Marbäcks kyrkogård. F.H. Stenlund var under en tid även ansvarig för delar av snöröjningen i Marbäck, man förädlades då den ädla titeln plogfogde.

Wilhelm Sjölander var konstnär och målade bland annat altartavlan i Marbäcks kyrka.

Här hvilar Pigan Anna Cath Arvidsdotter född den 5 april 1791 död på Källebacka den 20 oct 1869. Värden rest av hennes husmor på Källebacka.

Folkskollärare Sylvén var både klockare och poststationsföreståndare. Han hade även genomgått slöjdläroarbildning på Nääs.

Smeden Nils Magnusson var den förste smeden som kom till Marbäck. Han kallades för Bjälle-Nisse eftersom han bland annat tillverkade koskällor

Det finns några representanter för hantverksyrken bland inskriptionerna på kyrkogården. En *smedsmästare* och en *plåtslagare* är exempel på yrken som var vanliga i början av 1900-talet. 1900-talets industrialism avspeglas genom titlar som till exempel *maskinisten*, *handlanden* och *stationsinspektören*.

Maria Christina Nilsdotter född 20/9 1836 död 30/10 1898. En av få gjutjärnskors på kyrkogården och en av få kvinnliga

A. G. Pettersson-Olander var en så kallad Käreknalle vilket betydde att han sålde kador vid sidan om jordbruket

Handlanden Johan Sandblom var även förläggare

Murar, grindar, gångar och armaturer med mera på Marbäcks kyrkogård

Den kulturhistoriskt inriktade inventeringen innehåller en översiktlig bedömning av gravvårdarnas skick och vårdbehov. I samband med inventeringen av gravvårdarna har även en översiktlig besiktning av kyrkogårdens övriga fasta anordningar gjorts. Med fasta anordningar menas sådant som murar, staket, häckar, träd, och andra anordningar för utsmyckning av begravningsplatsen. Utöver dessa har även kyrkogårdens gångar, armaturer, servicestationer och bänkar inventerats. Kyrkan har inte inventerats då det finns en särskild vård- och underhållsplan för denna, men de resterande byggnaderna på kyrkogården har inventerats översiktligt.

Åtgärder, skick och skador

För den fullständiga skadeinventeringen med åtgärdsförslag se förteckningen över murar, grindar, gångar, armaturer med mera på sidan 56–61. De åtgärder som föreslås har delats in i kategorier efter vårdbehov:

- 1. åtgärderna bör utföras snarast
- 2. åtgärderna bör utföras inom 5 år
- 3. åtgärderna bör utföras inom 10 år
- Å. hålls under uppsikt/kontrolleras årligen

Kyrkogårdens historia och prägel i sammanfattning

Marbäcks kyrkogård är rektangulär till formen och är indelad i fyra kvarter; 10–13.

Gravvårdarna är i huvudsak placerade väster, söder och öster om kyrkan. På kyrkogården finns några enstaka grusgravar och vid några gravvårdar finns en mindre stenram. Det finns inga riktigt gamla gravvårdar på kyrkogården, de äldsta gravvårdarna är från 1890-talet. En sammanhållande miljö finns i kvarteret 13 där de äldsta och mer karaktärsfulla gravvårdarna finns.

I de övriga kvarteren dominerar gravvårdar från 1900-talets första decennier, Söder om kyrkan i kvarteret 12 finns några som är högre och dominerande, medan de yngre gravvårdarna som är låga och fyrkantiga ligger på sydvästra sidan i kvarteret 11.

På den norra sidan av kyrkan finns endast två gravvårdar bevarade. Däremot finns en så kallad steghållare bevarad, tre resta stenar med smideshållare avsedda att bära en steg. I det sydvästra hörnet ligger en äldre ekonomibyggnad uppförd 1886.

Kyrkogården omges av kraftiga kallmurade stenmurar som övergår till stödmur åt söder och öster. Inmurad i stenmuren i öster intill grinden finns en skulptur inhuggen

På andra sidan landsvägen ligger den nya kyrkogården. Den invigdes 1915 och är indelad i åtta kvarter. Dessa avdelas med rygghäckar av ölandstok bland annat.

Två sammanhållande miljöer finns i kvarteret nummer 3 där flera tidstypiska gravvårdar från 1930- och 1940-talet är samlade samt några liggande barngravar från 1930–1940-talen.

Riktlinjer för bevarande, vård och utveckling

Allmänt om urvalet

Vilka gravvårdar har då ansetts besitta kulturhistoriska värden på Marbäcks kyrkogård? Urvalskriterierna framgår under rubrikerna nedan. I några fall har en av ett flertal likartade stenar valts ut som representant för en hel kategori stenar. De gravvårdar som föreslås bevaras har delats in i tre kategorier:

1. Gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Till denna kategori räknas i princip alla gravvårdar som kommit till före år 1900, och gravvårdar som är av avgörande betydelse för kyrkogårdens karaktär som helhet. Här ingår också mycket ovanliga gravvårdar, gravvårdar som är av mycket högt konsthistoriskt intresse och gravvårdar med mycket speciella inskriptioner.

2. Gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Kännetecknande för dessa är att de är betydelsefulla för helhetsmiljön, att de är tidstypiska och hantverksmässigt, tekniskt och/eller konsthistoriskt värdefulla. Här hamnar även gravvårdar med intressanta inskriptioner som även omfattar till exempel titel och/eller gårdsnamn.

3. Gravvårdar av högt kulturhistoriskt intresse som är lämpliga att återanvända

Kriterierna för dessa är samma som för kategori två men där den mer kortfattade inskriptionen utan titel/yrke eller gårdsnamn föranlett möjligheten till återvinning.

Kriterier för återanvändning

Återanvändning kan ske genom att en ursprunglig inskription slipas bort och ersätts eller att den täcks med till exempel en textförsedd metallplatta. Ursprunglig dekor på gravvården ska bevaras liksom eventuella stenramar. Nya inskriptioner bör utföras på ett sådant sätt att de stilmässigt stämmer överens med gravvårdens tidstypiska utseende.

Gravvården bör om möjligt inte flyttas från sin ursprungliga plats. Om den måste flyttas från sin plats bör den flyttas till ett område med gravvårdar från samma tidsperiod.

I »Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar« rekommenderas att en speciell symbol, till exempel recycling-pilarna, sätts på sidan av stenen för att markera att det är en gammal sten som återanvänts. I samma skrift står det också att »Vid återupplåtelse av gravplats på vilken det finns en värdefull gravvård kan huvudmannen behålla gravvården och teckna avtal med den nye gravrättsinnehavaren om att få hyra/disponera gravstenen. Huvudmannen och den nye gravrättsinnehavaren bör teckna avtal om dispositionsrätt till gravvården«.

Riktlinjer för vård av murar och grindar

Murar och grindar har endast besiktigats översiktligt. De har miljöskapande värden och skall vårdas väl med sådana material och metoder att deras värden består. De äldsta delarna av muren härstammar från slutet av 1800-talet och är av intresse både ur ett naturvårdsperspektiv och ett kulturhistoriskt perspektiv.

Murarna är överlag i förhållandevis fint skick. Stenmuren norr om kyrkan är dock i behov av omedelbar renovering då den rasat på flera ställen. Detta problem är svårt att åtgärda utan muromläggning. En framtida omläggning bör göras av kunniga stenarbetare på ett varsamt sätt så att den ålderdomliga karaktären består.

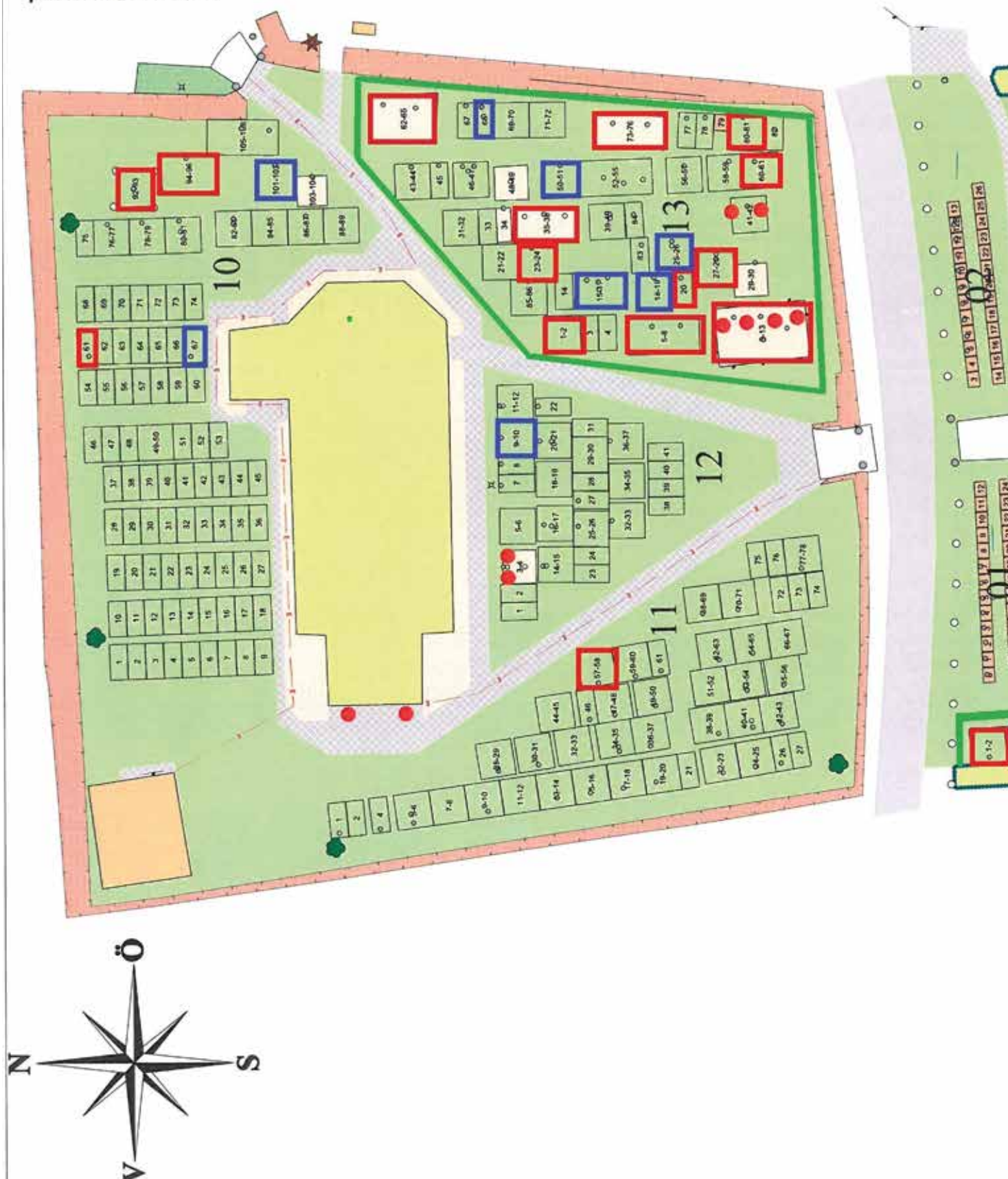
Marbäcks kyrka. Källa Vänersborgs museum.

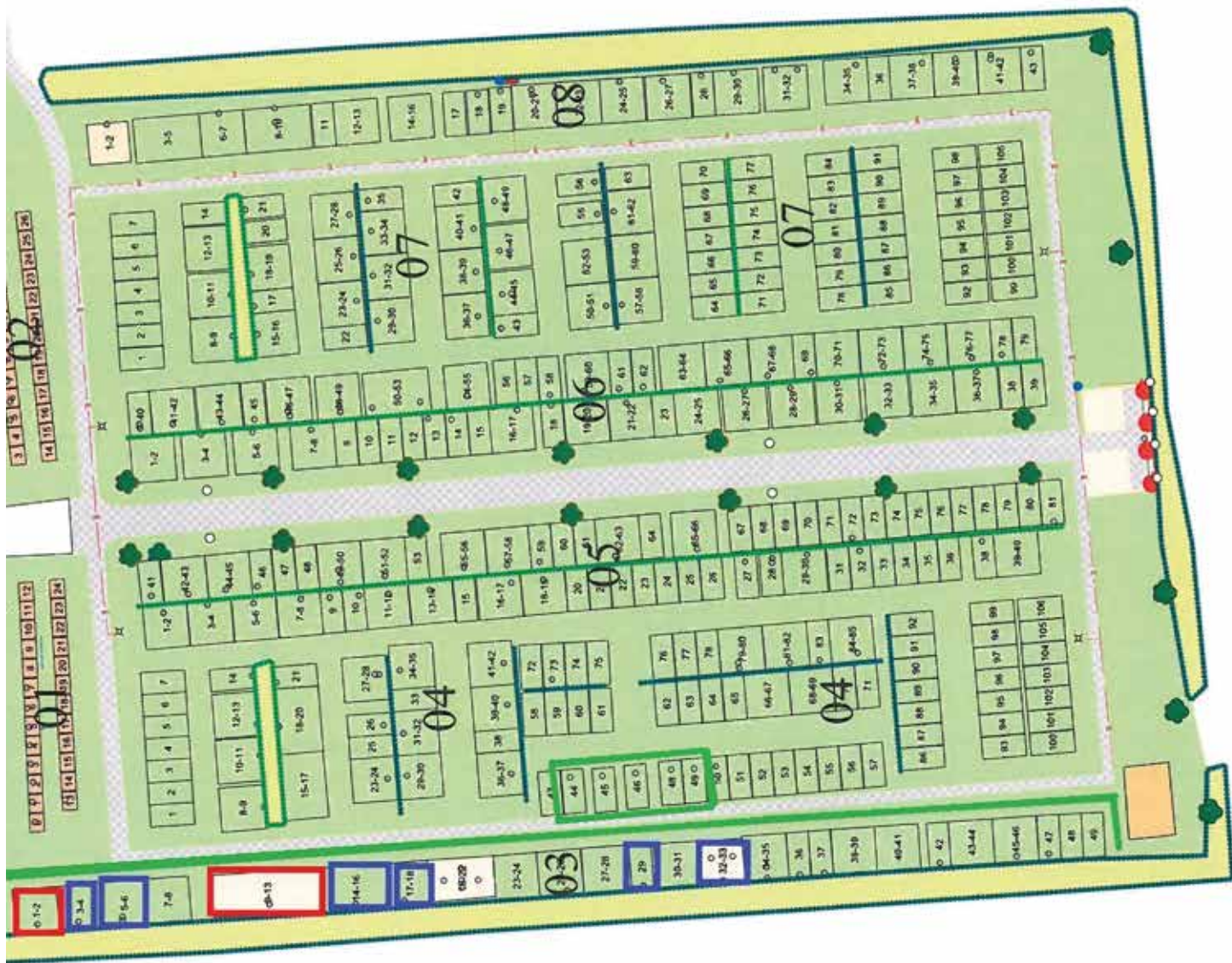
Kulturhistoriskt värdefulla objekt samt skadeinventering

- Gravvårdar med högt kulturhistoriskt värde
- Gravvårdar med högt kulturhistoriskt värde
- Inringat område med bevarad karaktär

Gravkarta

Baserad på en karta upprättad av Ulricehamns pastorat 2017-08-17

Förteckning över gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Foto	Kv/gravn	Årtal	Beskrivning	Inskription
	Kv. 10/61	1898	Korsformad gjutjärnsvård, dekor i form av en sol	Maria Christina Nilsson född 20/9 1836 död 30/10 1898
	Kv 10/92-93	1830	Äldre gravvård av kalksten, fossiler i stenen, stenen står på en gräsbeväxt kulle omgiven av kedjestaket på fyra stenstolpar	Häradshövdingen öfver Kinds och Redvägs härader Sven Gabriel Lindeqvist född 1762 död 1830 samt dess kära maka Maria Elisab. Björneberg född 1760 död 1812. Hvila under denna af barnslig kärlek rest vård
	Kv.13. 5-8	1898	Stor rest gravvård med fria kolonner som bär upp bruten tempelgavel med dekor i form av strålande sol. Inskriptionstavla i svart polerad diabas, urna stående ovanpå. Nersänkt förgylld text	Bernhard Brovall 18/4 1826-9/9 1898 Helena Brovall 28/7 1831-23/9 1898 Gertrud 27/3 1862 -30/3 1911 Näsboholm
	Kv 13- 5-8 b (Samma gravvård som ovan)	1918	Hög rest sten i grå granit, brutet krön med en urna längst upp Svart polerad inskriptionstavla med kors och förgylld text	Edit Kristina 28/7 1897 - 23/11 1918

Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
Färgen har börjat flagna Korrosion	Metallkonservator upprättar åtgärdsprogram	Ovanlig gravvård inom pastoratet, kvinnograv
Gravstenen är nyligen rengjord. En spricka finns horisontellt. Pållarna har satt sig. Järnkättingen är korroderad.	Sten- och metallkonservator upprättar åtgärdsprogram avseende gravstenen och kättingen. Pållarna sätts om.	Äldre gravvård i kalksten, ovanlig i pastoratet, namnkunnig person
Urna helt lös.	Förankra	En av de äldsta gravvårdarna på kyrkogården Karaktärsskapande genom storlek och ovanligt utförande, gårdsnamn (ingår i värdefull miljö kv. 13)
		Karaktärsskapande, en av de äldsta på kyrkogården kvinnonamn, (ingår i värdefull miljö kv. 13)

Förteckning över gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Foto	Kv/gravnr	Årtal	Beskrivning	Inskription
	Kv.13. 9-13	1890- tal	Stor grusgrav med tre gravvårdar omgivna av ett gjutjärnsstaket i gotisk stil. Gravvårdarna utgörs av; en hög sten av svart diabas med sockel av röd granit, ett liggande kors av röd marmor samt en liggande sten av svart diabas. Klippta buxbombsbuskar pryder platsen	Margareta Björklund 20/9 1804-11/11 1874, Charlotta Bergengren 16/5 1808 - 31/5 1887 Emelie Bergengren 13/10 1836 -6/7 1896 Edvard Bergengren 29/10 1834 - 20/4 1905 Liggande sten Sten Lindhagen, kors; Svea Bergengren Mauritz Bergengren
	Kv. 13 20	1869	Stående korsformad gjutjärnsgravvård. Upphöjd text och växtornamentik mellan korsarmarna	Här vilor Pigan Anna Cath Arvids-dotter född den 5 april 1791 död på Källebacka den 20 oct 1869. Inskription på baksidan; Som ett tacksamhetsbevis för en 66-årig trogen tjänst är detta minne rest af en vän och husmoder Marg. Björklund
	Kv. 13 60- 61		Gravvård av grå granit med spetsigt krön, dekor i form av palmblad, hästskor, girlanger, svart inramad texttavla	Här vila smeden Nils Magnusson 1823- 1891 Hans hustru Kristina Magnusson 1833-1913 Söner Judeus 1863-1931 Johan Alfred 1867- 1932
	Kv. 13 62- 65		Stor grusgrav omgivet av ett gjutjärnsstaket. Två höga resta stenar en i svart diabas och en i grå granit, den i svart diabas har ett dekorativt krön med dekor i form av ett kors med bladverk. Den andre stenen har en arkitektonisk uppbyggnad med pilastrar och kapital samt ett tympanonfält med brutet krön och dekor i form av en snäcka och ett kors	Godsegaren J.O Rylander 27/3 1823 -13/11 1902 Hans maka Johanna Rylander 25/7 1818 -9/3 1893 Från Bredgården Familjegrav Godsegaren Carl C Rylander 1862 -1927 och hans hustru Wilhelmina Rylander född Westman 1865-1922 från Bredgården

Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
Gjutjärnet är korroderat. Färgen flagnar. Del av staketet saknas vid långsidans sydöstra hörn. Även smådelar saknas partiellt	Metallkonservator upprättar åtgärdsprogram	En av de största gravvårdarna på kyrkogården, ovanligt utförande på gjutjärnsstaketet, en av få i pastoratet (ingår i värdefull miljö kv. 13)
Mycket korroderad. Färgen flagnar.	Metallkonservator upprättar åtgärdsprogram	Karaktärsskapande, ovanlig titel, kvinnonamn, en av få gjutjärnsgravar på kyrkogården samhällshistoriskt värde, (ingår i värdefull miljö kv. 13)
		Ovanlig utformning, viktig yrkestitel, karaktärsskapande (ingår i värdefull miljö kv. 13)
Den mindre gravstenen (F.O. Rylander) är lös. Gravstenarna är i övrigt i god kondition. Staketet har satt sig, uppvisar biologisk påväxt. Färgen flagnar och järnet uppvisar korrosion.	Metallkonservator upprättar åtgärdsprogram. Den lösa gravstenen förankras.	Karaktärskapande genom sin storlek och placering invid muren, titlar, och gårdsnamn, lokalhistoriskt viktiga personer, en av få grus-gravar med gjutjärnsstaket på kyrkogården (ingår i värdefull miljö kv. 13)

Förteckning över gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Foto	Kv/gravn	Årtal	Beskrivning	Inskription
	Kv. 13 73-76	1924-1938	Grusgrav med stenram. Grovhuggen hög rest sten med svart polerad framsida, oval textplatta med svarta upphöjd text på grå botten	J.M Öfverströms familjegrav Skottek Mauritz Öfverström 1854-1924 Eleonore Öfverström född Bollen 1872-1938 Familjegrav Märta 1897-1897

Nya kyrkogården

Foto	Kv/gravn	Årtal	Beskrivning	Inskription
	kv. 03 9_13	1930-50	Grusgrav med lågt järnstaket runt, gravvård i form av en stubbe med en uppslagen bok	Syskonen Sjölander Wilhelm 11/7 1857 - 4/4 1932 Adelina 23/2 1854 - 3/5 1932 Hulda 23/12 1848 - 18/3 1929 Augusta 8/3 1846- 28/10 1941 Selma 7/5 1862 -6/9 1952 Joh.1 Ep. I kap. 7 v.

Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
Lös förankring	Förankra!	Karaktärsskapande genom storlek och placering, en av få grusgravar på kyrkogården gårdsnamn (ingår i värdefull miljö kv. 13)

Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
Lös förankring	Förankra	Ovanlig gravvård, känd person, karaktärsskapande genom sin storlek, syskongrav ingår i värdefull miljö (kv. 03) ingår i värdefull miljö (kv. 03)

Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Foto	Kv/grav.nr	Årtal	Beskrivning
	10/67	1905	Grovhuggen stående gravvård med avbrutet krön, polerad framsida nersänkt förgylld text
	Kv. 10_94-96	1896	Grovhuggen rest gravvård med rundat krön, polerad framsida med nersänkt förgylld text
	Kv.10/101-102	1896	Rest gravvård med avbrutet krön, polerad framsida med nersänkt förgylld text

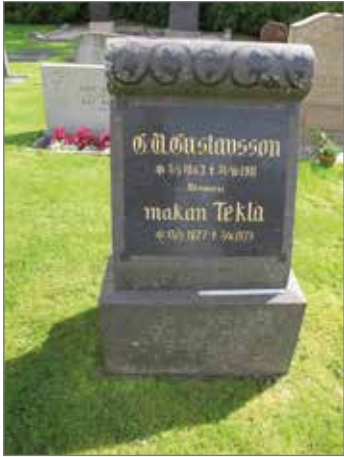
Inskription	Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
Tekla Ljungberg 8/9 1880 7/1 1905 Gunnarsbo	lavbevuxen		Tidstypisk gravvård från sekelskiftet kvinnograv gårdsnamn
Fanjunkare/svärdsmannen Nils Richard Helin 19/2 1826- 11/12 1896 Fru Stina Helin född von Wolcker 24/8 1814-12/2 1895 Dottern Anna 22/12 1858- 16/1 1920			Karaktärsskapande gravvård genom sin storlek och placering, titel
Selma Ljungberg 5/12 1881- 6/3 1896 Gunnarsbo	lavbeväxt		Ung kvinnograv, gårdsnamn placerad nära kyrkan

Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Foto	Kv/grav.nr	Årtal	Beskrivning
	Kv. 11 57-58	1910-tal	Hög obeliskliknande gravvård i svart diabas ,ojämnt snett krön, svart polerad framsida, nersänkt förgylld text
	Kv.12 10-Sep	1917	Hög fyrkantig rest sten i granit,
	Kv. 13 2-Jan	1921	Hög gravvård i grå granit, brutet krön svart polerad inskriptionstavla försänkt förgylld text
	Kv. 13 15-17		Fyra gravvårdar ; den äldsta från 1915, en låg sten i grå granit i form av en minnestavla, en högrest obelisk-sten med svart polerad framsida, dekor av kors omgivet av växtornamentik, stenkors i svart diabas på hög sockel med inskription, en liggande sten framför

Inskription	Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
Gustaf Ljungberg 7/4 1824 -18/6 1914 Hans maka Maria Ljungberg 13/7 1846 -19/11 1909 Gunnarsbo Dottern Hulda 2/10 1886 - 15/8 1965			Karaktärskapande genom sin storlek och placering gårdsnamn,
A.G Petterson(Olander)1826-1908 Hustrun Inga-Lisa Åhman1829-1870 Hustrun Augusta Johansdotter 1833-1917			Karaktärsskapande, genom storlek och placering nära kyrkan, dubbla hustrutitlar, gårdsnamn
Kyrkovärden S.R Gustafsson 24/1 1844 -19/3 1921 Hans maka Augusta Matilda 7/5 1843- 3/11 1921 Backgårde			Karaktärsskapande genom sin storlek och placering, viktig titel, gårdsnamn (ingår i värdefull miljö kv. 13)
Tvillingsystrarna Elin o Edla Pettersson född 1870 -1914, 1915 J.Pettersson Stensered f. 13/11 1828 -18/1 1904 Matilda 18/12 1840 - 6/7 1922 Per Stenberg 1868-1948 Ida Stenberg 1879-1957			Karaktärsskaande gravvårdar genom sin storlek och placering, syskontitel, gårdsnamn (ingår i värdefull miljö kv. 13)

Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Foto	Kv/grav.nr	Årtal	Beskrivning
	Kv.13 18-19	1911	Medelhög gravvård i svart diabas , kröns upptill med blomdekor på en vulst, svart polerad textplatta med förgylld försänkt text
	Kv. 13 23-24	1909	Hög obelisklikande gravvård med spetsig topp, hög sockel, polerad framsida med försänkt förgylld text
	Kv. 13 25-26		Medelhög gravvård i röd granit, bruten upptill, försänkt inskription
	Kv.13 27-28		Hög rest sten i röd granit på hög sockel, dekor i form av ett kors, Polerad inskriptionstavla

Inskription	Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
G.W Gustafsson 7/5 1863- 31/10 1911 Stomen Makan Tekla 13/2 1877 -7/4 1979			Ovanlig gravvård, gårdsnamn (ingår i värdefull miljö kv. 13)
J. Strömbom 3/3 1823 - 4/2 1909, hans maka Mathilda Strömbom 14/7 1849 - 8/9 1898 Pedersbo	Lös förankring	Förankra	Karaktärskapande genom sin storlek och placering, gårdsnamn (ingår i vär- defull miljö kv. 13)
Hemmansägaren F.H Stenlund 5/11 1845 -36/8 1919 Hans maka Hilma Frederika Stenlund 11/9 1851 - 26/11 1929 Stensered ; namnplattor framför; Erik 1890- 1918, Karl 1900-1964 ; Knut 1826-1956			Medelhög gravvård, viktig yrkesti- tel, gårdsnamn (ingår i värdefull miljö kv. 13)
Josef Johansson 2/6 1825- 13/12 1900 hans maka Josefina Fredrika Johansson 9/5 1828. 31/7 1915 Marbäck Kullen Sonen Disponent Oscar Kullgren 23/8 1860 - 11/9 1939			Karaktärs-skapande genom storlek och placering, gårdsnamn, titel (ingår i värdefull miljö kv. 13)

Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Foto	Kv/grav.nr	Årtal	Beskrivning
	Kv. 13 35-38		Grusgrav med stenram, rest sten i svart diabas, rundad överdel prydd med växtornamentik, försänkt förgylld text, två liggande stenar
	Kv. 13 50-51	1930-40	Medelhög gravvård i svart diabas, rundat krön med strålande sol, dekor i form av ett kors. Polerad svart inramad inskriptionstavla med försänkt förgylld text
	Kv. 13 68	1913	Medelhög spetsig nitgravvård i grå granit, svart polerad framsida med dekor i form av ett kors omgivet av växtornamentik

Inskription	Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
Wilhelm Johansson 31/5 1857 - 27/2 1949 Ida Johansson född Sundqvist 14/12 1864 - 30/12 1912 Korpebo Signe Helmrot 1/1 1891- 29/7 1978 Familjegrav			Karaktärsskapande genom sin placering och utformning, gårdsnamn, en av få grusgravar på kyrkogården (ingår i värdefull miljö kv. 13)
Anders Olof Andersson 23/1 1854 -27/10 1931 Hans maka Tekla Elisabeth Född Rylander 26/19 1865 - 28/7 1946 Åkersta Sv. Ps 477			Tidstypisk, gårdsnamn bibelcitatt (ingår i värdefull miljö kv. 13)
J.F Svensson Hyared 6/9 1885- 28/6 1910 Hans maka Kristina Svensson 24/11 1839- 15/7 1913			Tidstypisk och välbevarad diabassten från 1913, gårdsnamn (ingår i värdefull miljö kv. 13)

Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Foto	Kv/grav.nr	Årtal	Beskrivning
	Kv. 13 80-81	1905	Hög obeliskliknande gravvård i grå granit ,spetsigt avslut, dekor i form av ett kors upptill och en blomma nertill. Två inramade texttavlor i mörkare grå, nersänkt text

Nya kyrkogården

Foto	Kv/grav.nr	Årtal	Beskrivning
	1/2/2003 Nya kyrko- gården	1930- 40 -tal	Hög rest sten i röd granit, spetsig upptill, oval textplatta med dekor i form av en fackla. Upphöjd text
	Kv 3 4-Mar	1920- 30	Kors i svart diabas på hög sockel. Dekor på korset i form av en stjärna. På sockeln inskriptioner; nersänkt förgylld text

Inskription	Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
L.G Andersson Häslet F. 17/10 1840 D. 17/6 1888 Cajsa Lisa Andersson F. 31/12 1842 D. 16/9 1905	Lös förankring	Förankra!	

Inskription	Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
Syskonen Handlanden J.G Sandblom 12/11 1869 -22/3 1932 Ida Vilhelmina Sandblom 15/3 1863 - 23/9 1943 Bäckagården	Lös förankring	Förankra	
Johan Svenningsson 1840-1930 Hans maka Augusta 1853- 1923 Björkered	Lavbeväxt beväxt		Karaktärsskapande gravvård genom sin storlek, gårdsnamn ingår i värdefull miljö (kv. 03)

Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Foto	Kv/grav.nr	Årtal	Beskrivning
	Kv. 3 6-May	1920- 30-tal	Medelhög gravvård i svart diabas med bågformat krön prytt med en strålande sol. Framsidan är polerad med en bård i form av snedställda romber.
	03/14-16	1931	Kors i svart diabas på hög sockel. Dekor på korset i form av en stjärna. På sockeln inskriptioner; nersänkt text.
	03/17-18	1930- 50 tal	Medelhög gravvård i röd granit, bågformat krön, troligtvis haft stenram runt.
	29-Mar		Låg sten i grå granit med brutet krön. Dekor i form av en kryssbård längst upp.
	03/32-33		Grusgrav med stenmur, låg sten i svart diabas, dekor i form av facklor på sidorna, två liggande gravvårdar framför.

Inskription	Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
Sven Stenlund 28/8 1883 - 22/12 1926 Makan Hildur 15/6 1893- 17/12 1931 Stommen Assar Thomasson 1925-2000 Makan Rosa 1927-2015			Tidstypisk svart gravvård, gårdsnamn ingår i värdefull miljö (kv. 03)
Hemmansägaren J.T.Carlander 1858-1931 Ellen Carlander 1866-	lavbeväxt		Karaktärsskapande gravvård genom sin storlek, gårdsnamn, yrkes-titel ingår i värdefull miljö (kv. 03)
Maskinisten Johannes Skog 1874-1933 Hans maka Anna Matilda 1868-1952 Sjö Gunnarsbo			Tidstypisk gravvård, titel gårdsnamn ingår i värdefull miljö (kv. 03)
Margareta f. 1937- 1939 Gunnarsbo			Barngrav, gårdsnamn, ingår i värdefull miljö (kv. 03)
Richard Lundberg 1878-1950 Hustrun Anna Lundberg 1884-1940 Gustaf Lundberg 1915-1997 Makan Inga 1924-2011 John Lundberg 1920-1996			En av få grusgravar på nya kyrkogården, ingår i värdefull miljö (kv. 03)

Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Foto	Kv/grav.nr	Årtal	Beskrivning
	04/44	1964	Liten fyrkantig liggande svart gravvård, dekor i form av en fjäder, försänkt text
	04/45	1945	Liten fyrkantig liggande svart gravvård, dekor i form av ett kors, upphöjd text
	04/46	1942	Liten fyrkantig liggande svart gravvård, upphöjd text
	04/48	1937	Liten fyrkantig liggande svart gravvård, dekor i form av ett kors, upphöjd text

Inskription	Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
Vår lille Bengt-Olof 1964			En av fem barngravar samlade i kvarteret ingår i värdefull miljö (kv. 04)
Tommy 1943-1945			En av fem barngravar samlade i kvarteret ingår i värdefull miljö (kv. 04)
Björn 2/10 - 1942 3/10 1942			En av fem barngravar samlade i kvarteret ingår i värdefull miljö (kv. 04)
Tore 1934-1937			En av fem barngravar samlade i kvarteret ingår i värdefull miljö (kv. 04)

Förteckning över gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Foto	Kv/grav.nr	Årtal	Beskrivning
	04/49	1933	Liten fyrkantig liggande svart gravvård, dekor i form av ett kors och en strålande stjärna , upphöjd text

Inskription	Skador	Åtgärder och råd om vård.	Bedömningskriterier
Vår Birgit 1930-1933			En av fem barngravar samlade i kvar- teret ingår i värdefull miljö (kv. 04)

Förteckning över murar, grindar, gångar, armaturer med mera

Foto	Objekt	Beskrivning
	Grind i öster till kyrkogården	Tvådelade svartmålad smidesgrind med raka spjälor mellan två fyrkantiga stenstolpar. Grinden har böjda överliggare i smide. Stolparna består av granit.
	Grind i söder	Tvådelad svartmålad smidesgrind mellan två granitstolpar, grind med raka spjälor och smidda detaljer på överliggare och nederdel med året 1869 monterat.
	Grind till den nya kyrkogården i söder	Tvådelad svartmålad smidesgrind mellan två granitstolpar koniska upptill, grind med raka spjälor som avslutas upptill med kors. Smidda detaljer i form av rundlar och året 1915 monterat.
	Grind i nordost mellan gravkapellet och kyrkogårdsmuren	Tvådelad svartmålad smidesgrind mellan två järnstolpar, grind med raka spjälor som avslutas upptill med kors. Troligen från 1915
	Stenmur åt söder och sydväst	Kallmurad stödmur i natursten
	Stenmur åt sydost och öster	Kallmurad stödmur i natursten, rundad i sydost, övergår till dubbelmur i öster.

Status	Åtgärdsbehov	Prio
Vissa rostangrepp på gångjärn och smidesdetaljer samt algbeväxt	Rostskyddsbehandling och målning	3
Vissa rostangrepp på gångjärn samt algbeväxt	Rostskyddsbehandling och målning	3
God		Å
Algbeväxt	rengöring	Å
God	Bör ses över	Å
Delvis övervuxen av buskar, vissa stenar kalvar ut och ligger ostadigt.	Behöver läggas om på sikt av erfaren stenläggare, buskar bör tas bort för att inte påskynda omläggning	3-Feb

Förteckning över murar, grindar, gångar, armaturer med mera

Foto	Objekt	Beskrivning
	Stenmur i norr och nordväst	Kallmurad låg stödmur i natursten
	Trappa åt öster	Ner till vägen i öster finns en trätrappa med enkla träräcken
	Trappa från vägen ner mot nya kyrkogården mot söder	Trappa i natursten med dekorativt utformade hopfogningar
	Trappa i öster och skulptur i muren	Naturstenstrappa med skrovliga rundade hällar

Status	Åtgärdsbehov	Prio
Muren raserat på flera ställen, främst åt norr men stenarna verkar ligga lite ostadigt även åt nordväst	Behöver läggas om av erfaren stenläggare,	2-Jan
God		Å
God		Å
God men bör ses över		Å

Förteckning över murar, grindar, gångar, armaturer med mera

Foto	Objekt	Beskrivning
	armaturer	1 stolparmaturer av svart plåt finns inne på den gamla kyrkogården, på den nya finns ett tiotal, alla i svart plåt med glaskupa
	Bänkar	På kyrkogården finns två enkla träbänkar av märket Husqvarna utplacerade.
	Gångar	Gångar med plattor från entréerna i söder upp till kyrkan samt från entrén i öster. Mellan plattorna ligger två rader med smågatsten. Runt kyrkan ligger plattor i grus.
	servicestationer	På kyrkogården finns två service-stationer, en utanför entrén i öster och en vid den nya kyrkogården. Innehåller soptunnor och en liten byggnad med plats för redskap mm
	Solur	

Status	Åtgärdsbehov	Prio
God		Å
God		Å
God		Å
God		Å

Relevanta lagtexter

Utdrag ur Lag (1988:950) om kulturminnen med mera

1 kap. Inledande bestämmelser

1 § Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö.

Ansvaret för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas.

4 kap. Kyrkliga kulturminnen

Kyrkobyggnader och kyrkotomter

3 § Kyrkobyggnader som är uppförda och kyrkotomter som har tillkommit före utgången av år 1939 får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen.

I fråga om en kyrkobyggnad krävs alltid tillstånd för rivning, flyttning eller ombyggnad av byggnaden liksom för ingrepp i eller ändring av dess exteriör och interiör med dess fasta inredning och konstnärliga utsmyckning samt för ändring av dess färgsättning.

I fråga om en kyrkotomt krävs alltid tillstånd för utvidgning av tomten samt för uppförande eller väsentlig ändring av byggnader, murar, portaler eller andra fasta anordningar på tomten.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs. Lag (1995:560).

Kyrkliga inventarier

6 § Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad, kyrkotomt eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl. Lag (1999:304).

9 § I fråga om ett föremål i förteckningen, som inte ägs av någon enskild person eller släkt, krävs tillstånd från länsstyrelsen

1. för att avyttra det,
2. för att avföra det från förteckningen,

3. för att reparera eller ändra det, eller

4. för att flytta det från den plats där det sedan gammalt hör hemma.

Länsstyrelsen får, i fråga om första stycket 3 och 4, ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder åtgärden. Villkoren får avse hur åtgärden skall utföras samt den dokumentation som behövs.

Tillstånd krävs inte för mera obetydliga reparationer. Sådana reparationer får inte utföras så, att föremålets kulturhistoriska värde minskas. Lag (1999:304).

10 § Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet får besikta kyrkliga inventarier.

Länsstyrelsen får också besluta att ett föremål skall tas upp i förteckningen.

Om det finns allvarlig fara för att ett föremål skadas, får länsstyrelsen tills vidare ta hand om det eller vidta någon annan nödvändig åtgärd för att skydda eller vårda det. Innan en sådan åtgärd vidtas, skall samråd ske med stiftet och, om föremålet ägs av någon enskild, med denne. Lag (1999:304).

Begravningsplatser

11 § I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.

12 § Begravningsplatser enligt detta kapitel är sådana områden eller utrymmen som avses i 1 kap. 1 § begravningslagen (1990:1144).

Bestämmelserna om begravningsplatser omfattar också sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är kyrkobyggnader samt fasta anordningar såsom murar och portaler. Lag (1990:1146).

13 § I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen

1. för att utvidga eller på något annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,
2. för att där uppföra någon ny byggnad eller

fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som för-
anleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen
skall utföras samt den dokumentation som behövs.
Lag (1999:304).

14 § Om Riksantikvarieämbetet beslutar det, skall be-
stämmelserna i 13 § tillämpas också i fråga om en be-
gravningsplats som tillkommit efter utgången av år 1939,
om begravningsplatsen ligger invid en kyrkobyggnad
som uppförts dessförinnan eller är märklig genom sitt
kulturhistoriska värde.

15 § Om det på en begravningsplats eller i en bygg-
nad på en begravningsplats som ägs och förvaltas av
en borgerlig kommun finns föremål av kulturhisto-
riskt värde, tillämpas bestämmelserna i 6, 7, 9 och 10
§§ också på sådana föremål. Kommunen skall därvid
ansvara för förteckningen samt förvaringen och vården
av föremålen. I stället för vad som sägs i 7 § skall i
förteckningen anges om ett föremål ägs eller förvaltas
av någon annan än kommunen.

Beredskapsförberedelser

15 a § Svenska kyrkan och dess organisatoriska delar
skall vidta de beredskapsförberedelser som under höjd
beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga
kulturminnena. Lag (1999:942).

Ersättning till Svenska kyrkan

16 § Svenska kyrkan har rätt till viss ersättning av staten
för kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband
med vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.

Svenska kyrkan beslutar om fördelning av ersätt-
ningen mellan stiftet. Stiftet beslutar om fördelning
inom sitt område.

Riksantikvarieämbetet skall ges tillfälle att yttra sig
över fördelningen i landet. Länsstyrelsen skall ges tillfäl-
le att yttra sig över fördelningen i länet. Lag (1999:304).

Ingripande för att åstadkomma rättelse

17 § Länsstyrelsen får förelägga den som är ansvarig för
förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne att vidta rät-
telse eller avbryta pågående åtgärder för att säkerställa

efterlevnaden av föreskrifter och beslut enligt detta
kapitel. Ett sådant föreläggande får förenas med vite.

I de fall som avses i första stycket får länsstyrel-
sen i stället hos kronofogdemyndigheten begära sär-
skild handräckning enligt lagen (1990:746) om betal-
ningsföreläggande och handräckning mot den som
ansvarar för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne.
Lag (1999:304).

Utdrag ur Förordning (1988:1 188) om kulturminnen med mera

Kyrkliga kulturminnen

19 § Till kyrkliga inventarier som avses i 4 kap. 6 § lagen
(1988:950) om kulturminnen med mera hör bland
annat äldre skrudar, rökelsekar, kärl, böcker, altartavlor,
kors och krucifix, dopfuntar, andra målningar och
konstarbeten, avlatsskrin, förvaringskistor, fattigbö-
sor, ljuskronor och ljusstakar, epitafier, vapensköldar,
banér, sorgfanor, vapen, rustningar, votivskepp, kyrk-
klockor, musikinstrument samt vissa äldre gravvårdar.

22 § Närmare föreskrifter för verkställigheten av 4 kap.
lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. meddelas av
riksantikvarieämbetet.

Utdrag ur Begravningslag (1990:1 144)

1 kap. Definitioner

1 § I denna lag avses med

- begravningsverksamhet: de olika åtgärder
som har direkt samband med förvaltningen av
allmänna begravningsplatser,
- församling: församling eller kyrklig samfäl-
lighet inom Svenska kyrkan,
- huvudman: församling inom Svenska kyr-
kan eller kommun som skall anordna och hål-
la allmänna begravningsplatser för dem som är
folkbokförda inom ett visst geografiskt avgrän-
sat förvaltningsområde,
- begravningsplatser: områden eller
utrymmen som är behörigen anordnade för
förvaring av avlidnas stoft eller aska och som
har tagits i anspråk för detta ändamål, främst
kyrkogårdar eller andra gravområden, minnes-
lundar, kolumbarier eller urnmurar,

- allmänna begravningsplatser: sådana begravningsplatser som är anordnade av församlingar, av kommuner eller annars av det allmänna,
- enskilda begravningsplatser: andra begravningsplatser än allmänna,
- gravrätt: den rätt som uppkommer när en bestämd gravplats på en allmän begravningsplats upplåts av den som förvaltar begravningsplatsen till någon för gravsättning,
- kremering: förbränning av stoftet efter en avliden person,
- gravsättning: placering av stoft eller aska inom en bestämd gravplats och placering eller utströende av aska i minneslund eller på någon annan plats än begravningsplats,
- gravanordningar: gravvårdar och andra gravöverbyggnader, stenramar, staket eller andra liknande anordningar på en gravplats. Lag (1999:306).

2 kap. Begravningsplatser

Gravkarta, gravbok, gravregister

5 § För varje allmän begravningsplats skall upprättas en gravkarta och föras gravbok eller gravregister enligt föreskrifter som meddelas av regeringen eller den myndighet som regeringen bestämmer.

7 kap. Gravrätt

Utövande av gravrätt med mera

1 § Gravrätten får utövas bara av den som i gravboken eller gravregistret är antecknad som innehavare av gravrätten.

När gravrättsinnehavaren har avlidit, får dock den som ordnar med gravsättningen utöva de befogenheter som tillkommer en gravrättsinnehavare och som har samband med gravsättningen av den avlidne.

2 § Gravrätten får inte pantsättas eller utmätas. Gravrättsinnehavarens ansvar för gravplatsen

3 § Innehavaren av gravrätten skall hålla gravplatsen i ordnat och värdigt skick.

Upplåtelse av gravrätt

4 § En gravrätt får upplåtas till en juridisk person bara om det finns särskilda skäl för det.

5 § En gravrätt får upplåtas för viss tid, minst 15 och högst 50 år, eller för alltid.

Upplåtelse för alltid gäller bara så länge gravplatsen utgör en del av en allmän begravningsplats.

6 § Om någon upplåtelse tid inte har bestämts, varar upplåtelsen i 25 år.

7 § Upplåtaren skall utfärda gravbrev till bevis om att gravrätten upplåtits.

Förnyelse av upplåtelse

9 § När upplåtelse tiden för gravrätten går ut, har gravrättsinnehavaren rätt till en ny upplåtelse, om

- gravplatsen är väl vårdad,
- upplåtelsen inte medför något synnerligt men för begravningsplatsens ändamålsenliga ordnande och skötsel, och
- gravrättsinnehavaren dessförinnan har anmält att han vill få upplåtelsen förnyad.

10 § I god tid innan upplåtelse tiden går ut skall upplåtaren underrätta gravrättsinnehavaren om förutsättningarna för en ny upplåtelse.

Gravanordningar med mera

25 § Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen där gravplatsen är belägen.

26 § Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur.

27 § Innan en gravanordning sätts upp, skall upplåtaren pröva om den är sådan att den kan tillåtas.

28 § När en gravanordning har blivit uppsatt, får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande.

Medgivande skall lämnas, om det inte finns risk för att man förfar med gravanordningen på ett ovärdigt sätt.
29 § Gravanordningar får inte pantsättas eller utmätas.

Ändringar på gravplatsen

30 § Upplåtaren får göra ändringar på gravplatsen bara om gravrättsinnehavaren medger det.

Ändringar som är nödvändiga för att tillgodose kraven på miljöskydd, hälsoskydd och arbetarskydd får dock genomföras, även om gravrättsinnehavaren motsätter sig ändringen.

31 § Om skador måste förebyggas, har upplåtaren rätt att genast genomföra nödvändiga åtgärder på gravplatsen. Gravrättsinnehavaren skall snarast därefter underlättas om åtgärderna.

Gravrättens upphörande

32 § Gravrätten upphör när upplåtelseiden går ut, när gravrätten återlämnas till upplåtaren, när den förverkas enligt 33 § och när den förklaras ha upphört enligt 34 §.

33 § Upplåtaren får förklara gravrätten förverkad, om gravplatsen är uppenbart vanvårdad och gravrättsinnehavaren inte avhjälper vanvården inom ett år efter det att han har delgetts föreläggande om att sätta gravplatsen i stånd. Föreläggandet skall innehålla upplysning om att gravrätten kan förverkas. En gravrätt får inte förverkas, om det är en myndighet som svarar för gravplatsens vård och underhåll.

34 § Om en allmän begravningsplats helt eller delvis läggs ned eller om det skulle medföra synnerligt men för en begravningsplats ändamålsenliga ordnande och skötsel att ha kvar gravrätter på platsen, får länsstyrelsen besluta att de gravrätter som berörs skall flyttas över till andra platser. Om det inte är möjligt eller om ingen rättsinnehavare begär att få behålla gravrätten, får länsstyrelsen i stället besluta att rätten skall upphöra.

35 § När gravrätten har upphört, gäller om gravanordningar vad som föreskrivs i 28 §.

36 § Det som gravrättsinnehavaren inte har fört bort från gravplatsen inom sex månader efter gravrättens upphörande tillfaller upplåtaren. Om det har uppstått tvist om bortförandet, räknas tiden från tvistens slutliga avgörande.

37 § Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på gravplatsen.

Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats.

Utdrag ur Begravningsförordning (1990:1147)

Gravkarta

3 § På en gravkarta skall med nummer anges samtliga gravplatser inom begravningsplatsen. Äldre gravplatser anges därvid så fullständigt som möjligt. Om det finns en minneslund på begravningsplatsen, skall också den anges.

Utdrag ur Miljöbalk (1998:808)

1 kap. Miljöbalkens mål och tillämpningsområde

1 § Bestämmelserna i denna balk syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö. En sådan utveckling bygger på insikten att naturen har ett skyddsvärde och att människans rätt att förändra och bruka naturen är förenad med ett ansvar för att förvalta naturen väl.

Miljöbalken skall tillämpas så att

1. människors hälsa och miljön skyddas mot skador och olägenheter oavsett om dessa orsakas av föroreningar eller annan påverkan,
2. värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas,
3. den biologiska mångfalden bevaras,
4. mark, vatten och fysisk miljö i övrigt används så att en från ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt långsiktigt god hushållning tryggas, och
5. återanvändning och återvinning liksom annan hushållning med material, råvaror och energi främjas så att ett kretslopp uppnås.

7 kap. Skydd av områden

Biotopskyddsområde

11 § Regeringen får i fråga om små mark- eller vattenområden som på grund av sina särskilda egenskaper är värdefulla livsmiljöer för hotade djur- eller växtarter eller som annars är särskilt skyddsvärda meddela föreskrifter om

1. att samtliga lätt igenkännbara områden av ett visst slag i landet eller i en del av landet ska utgöra biotopskyddsområden, och
2. att en myndighet eller kommun i det enskilda fallet får besluta att ett område ska utgöra ett biotopskyddsområde.

Inom ett biotopskyddsområde får man inte bedriva en verksamhet eller vidta en åtgärd som kan skada naturmiljön. Om det finns särskilda skäl, får dispens från förbudet ges i det enskilda fallet. En fråga om dispens ska prövas av den myndighet som regeringen bestämmer, om dispensen avser ett område enligt första stycket 1, och i andra fall av den myndighet eller kommun som har bildat biotopskyddsområdet.

De åtgärder som behövs för att vårda ett biotopskyddsområde får vidtas av kommunen, om den har bildat området, och i fråga om andra områden av den myndighet som regeringen bestämmer. Innan en åtgärd vidtas ska den som äger eller har särskild rätt till området underrättas särskilt.

Ett beslut som avses i första stycket 2 ska gälla omedelbart även om det överklagas. Lag (2009:1 322).

Förordning (1998:1 252) om områdesskydd enligt miljöbalken med mera

Allmänna bestämmelser

Biotopskyddsområde

5 § Sådana mark- eller vattenområden som anges i bilaga 1 utgör biotopskyddsområden enligt 7 kap. 11 § första stycket 1 miljöbalken.

Länsstyrelsen prövar frågor om dispens enligt 7 kap.

11 § andra stycket miljöbalken som avser sådana biotopskyddsområden.

Länsstyrelsen får besluta om de åtgärder som behövs för att vårda områdena. Förordning (2009:1 328).

Bilaga 1

Biotopskyddsområden som avses i 5 §

1. Allé

Lövträd planterade i en enkel eller dubbel rad som består av minst fem träd längs en väg eller det som tidigare utgjort en väg eller i ett i övrigt öppet landskap. Träden ska till övervägande del utgöras av vuxna träd.

4. Pilevall

Hamlade pilar i en rad som består av antingen

a) minst fem träd med ett inbördes avstånd av högst 100 meter i en i övrigt öppen jordbruksmark eller invid en väg där marken mellan pilträden är plan eller upphöjd till en vall, eller

b) minst tre träd, om vallen är väl utbildad, mer än 0,5 meter hög och två meter bred.

Biotopen omfattar trädradens längd med den bredd den vidaste trädkronans projektion på marken utgör. Om vallen är bredare än trädkronornas projektion på marken, omfattar biotopen vallen i sin helhet.

6. Stenmur i jordbruksmark

En uppbyggnad av på varandra lagda stenar som har en tydlig, långsträckt utformning i naturen och som har eller har haft hägnadsfunktion eller som funktion att avgränsa jordbruksskiften eller någon annan funktion.

Utdrag ur Plan- och bygglag (1987:10)

8 kap. Bygglov, rivningslov och marklov

2 § I fråga om andra anläggningar än byggnader krävs bygglov för att

9. anordna begravningsplatser, och

10. väsentligt ändra anläggningar som avses i 1–9.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

- Aarsrud, Christian. (1996). Begravningskick och gravvårdar. Vad gravvårdar reflekterar och reflektioner kring gravvårdar. I: Winberg, C., (red.) Kyrkan. Om kyrkobyggare och tro. *Västgöta-Dal 1995/96*. s. 193–230. Vänersborg: Älvsborgs Länsmuseum.
- Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (red.). (1992). Kyrkogårdens gröna kulturarv. *Stad & land* nr 103/1992. Alnarp : MOVIMUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, SLU.
- Berglund, Inger & Berglund, Jan, (1989), Kyrkogården – idag och imorgon, I: Antell, Elina & Hoberg, Birgitta. (red.). *Kulturmiljövård 6/1989*, Tema: kyrkogårdar. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Carlsson, Anita & Swedberg, Margaretha (2007). *Livets slut och sista vilan: ett arbete om döds- och begravningsritualer samt gravskick omfattande perioden från stenåldern till nutid*. Skara: Skara stiftshistoriska sällskap.
- Erixon, Sigurd & Ericson, Olof (red.). (1950). *Sveriges bebyggelse: statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. Landsbygden. Älvsborgs län, D. 6, Blidsbergs, Böne, Dalstorps, Dalums, Dannike, Finnekumla, Fivlereds, Grönahögs ...socknar*. Uddevalla: Hermes
- Malmgren, Erik Emanuel (1961). *Frälsegårdar i Sjuhäradshäradshöjden*. Ulricehamn: Ekeskogs bokh. (distr.)
- Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*. (2007). Stockholm: Centrala gravvårdskommittén
- Marbäck – Bygden vid Åsunden*. (2000). Åsunden: Marbäcks hembygdsförening.
- Molander, Lisa (2007). *Kyrkogårdarna i Norra Billings pastorat. Förslag till bevarandeplan för Sätters kyrkogård*. Västergötlands museum.
- Natursten*. 6, Gravvårdar. (1986). Johanneshov: Sveriges stenindustriförb.
- Ortnamnen i Älvsborgs län. D. 7, Kinds härad, 1, Norra delen*. (1919). Stockholm: Norstedt
- Sörensen, Ann-Britt. & Wembling, Mona. (2008). Minnenas trädgård – om kyrkogårdens form och växter. *Stad & Land*, nr 173/2008. Alnarp : MOVIMUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, SLU.

Otryckta källor

Arkiv

Antikvarisk-topografiska arkivet

Kulturlagret, Vänersborg

Källor från Internet

<http://www.bebyggelseregistret.raa.se>

<http://www.swedenroots.se>

